

Agon, sulthan van Bantam

Onno Zwier van Haren

editie G.C. de Waard

bron

Onno Zwier van Haren, *Agon, sulthan van Bantam* (ed. G.C. de Waard). Martinus Nijhoff, Den Haag 1979 (2de druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hare003agon01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

ONNO ZWIER VAN HAREN

Gravure avant la lettre van Philip Velijn; Prentenkabinet Rijksuniversiteit Leiden

Woord vooraf

‘Windstille’ heet in het *Panorama der Nederlandse Letteren* (Amsterdam 1948) onder redactie van Dr. J. Haantjes en Prof. Dr. W.A.P. Smit het hoofdstuk waarin F.W. van Heerikhuizen de letterkunde van ‘de pruikentijd’ behandelt. Bladstil was het in die periode van onze geschiedenis echter beslist niet op het politieke erf en tot een storm wakkerde de wind aan in het persoonlijk en maatschappelijk leven van de man wiens literair debuut hier aangeboden wordt aan lezers die het, anders dan hun voorgangers van twee eeuwen geleden, onbevooroordeeld ontvangen kunnen. Had die storm niet gewoed, dan zou de tragedie *Agon, Sulthan van Bantam* misschien nooit geschreven zijn, dan zou er naar alle waarschijnlijkheid nimmer een dichter Onno Zwier van Haren bestaan hebben.

Het heeft mij bijzonder verheugd, dat de redactie van de reeks ‘Klassieken uit de Nederlandse Letterkunde’ bereid was, in te gaan op mijn voorstel, het om meer dan één reden belangrijke drama uit te geven. Dat zij mijzelf de voorbereiding van de editie wilde toevertrouwen, heb ik als een eer beschouwd. Zeer gewaardeerd heb ik het ook, dat mij de gelegenheid werd geboden om de tekst uitvoeriger in te leiden dan voor de reeks gebruikelijk is. Prof. Dr. W.A.P. Smit en Prof. Dr. G. Stuiveling hebben mij bij mijn arbeid met raad en daad terzijde gestaan.

Een aantal merendeels betrekkelijk recente publikaties in de Zwolse reeksen nodigen de meer dan belangstellende lezer uit, zich te bezinnen op de waarde van onze vaak verguisde achttiende-eeuwse literatuur. Ik vlei mij met de gedachte dat ik door de uitgave van *Agon, Sulthan van Bantam* op bescheiden wijze tot een herwaardering van die letterkunde heb mogen bijdragen.

Zwijndrecht, december 1967/1978

G.C. DE WAARD

Inleiding

De auteur

Leven

Onno Zwier van Haren werd op 2 april 1713 te St. Anna Parochie geboren als het tweede kind van Adam Ernst van Haren, grietman van Het Bildt, en Amelia Henrietta Wilhelmina du Tour. Na het overlijden van haar man in 1717 werd de moeder - zij was een verkwistende vrouw - door haar schoonvader Willem van Haren gedwongen, hem als voogd over haar kinderen te erkennen. De verdere opvoeding van het oudste kind, zijn naamgenoot, nam de grootvader zelf ter hand; de drie jaar jongere Onno kwam onder de hoede van zijn oom Duco van Haren, grietman van Stellingwerf-Westeinde, welke waardigheid hij na diens dood in 1742 erfde; het in 1715 geboren zusje Frouck bleef bij haar moeder.

In 1722 werd Onno Zwier leerling van het gymnasium te Zwolle; daarna studeerde hij van 1727 tot waarschijnlijk 1734 rechten in Franeker en Utrecht. In Friesland teruggekeerd, werd hij historieschrijver van zijn gewest, burgemeester van Sloten en afgevaardigde ter generaliteit. Vier jaar later (1738) trad hij in het huwelijk met Sara Adeleida van Huls, die hem elf kinderen zou schenken, van wie er een heel jong overleed. In 1739 deed hij zijn intrede in de Raad van State, waarvan hij in 1746 voorzitter werd. Nadat hij in 1747 Willem IV bij diens intocht in Amsterdam vergezeld had - deze gebeurtenis heeft blijkens *De Geusen* een onvergetelijke indruk op hem gemaakt - werd Onno afgevaardigd naar de Zwitserse kantons om troepen te werven voor de Staten, die mede op aandrang van zijn broer hadden deelgenomen aan de Oostenrijkse Successie-oorlog, waartoe zij door de ondertekening van de Pragmatieke Sanctie verplicht waren. Bij de vredesonderhande-

lingen in het volgende jaar te Aken was hij een der afgevaardigden. In 1749 vestigde hij zich te 's-Gravenhage en in 1755 werd hij lid van de Admiraliteit van Amsterdam.

In 1751 was Willem IV overleden. Acht jaar later stierf ook de weduwe, Prinses Anna, en nu kregen de vijanden die Van Haren zich, bewust of onbewust, gemaakt had, vrij spel. Het moet zijn voornaamste tegenstander, de Hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel, voogd van de minderjarige Willem V, veel genoeg gedaan hebben, dat de familie hem zelf het wapen in handen gaf om zijn vijand van het politieke toneel te verwijderen: een zedenschandaal. In 1760 wordt Van Haren door zijn oudste en zijn derde dochter, door zijn schoonzoon Van Sandick en zijn a.s. schoonzoon Willem van Hogendorp beschuldigd van oneerbare handelingen met zijn dochters. Mogelijk onder bedreigingen brengt men hem ertoe, een verklaring te tekenen waarin hij zich schuldig bekent aan een 'crimen tentati incestus'. Tevens belooft hij daarin, Holland te verlaten en er zonder toestemming van zijn schoonzoons niet terug te keren. In april 1761 geven de Staten van Friesland hem echter een nieuw mandaat en verschijnt hij weer in de Staten-Generaal. De zaak wordt nu via de hertog aanhangig gemaakt bij de raadpensionaris, en het resultaat is dat de Algemene Staten hem voorgoed buiten hun vergaderingen sluiten.¹

Daarmee is het lot van de *staatsman* Onno Zwier van Haren beslist. Nu hij op het politieke toneel uitgespeeld is, wordt hij zich echter andere gaven bewust: voortaan zal de *dichter* Onno Zwier van Haren spreken.

Door de gebeurtenissen van 1761 definitief van alle staatsambten uitgesloten, was Van Haren niet meer aan Holland gebonden; de rest van zijn leven bracht hij in Friesland door, beurtelings te Leeuwarden en te Wolvega, op 'Lindenoord'. In de nacht van

1 Over het schandaal is veel geschreven. De erbij betrokkenen hebben zich trachten te rechtvaardigen in deducties. Een verslag van de zaak is te vinden in de *Nederlandsche Jaarboeken* van 1762. Van de latere publikaties zijn vooral van belang: Cd. Busken Huet, *De Van Haren's* (Litterarische Fantasien en Kritieken VI, Haarlem z.j., blz. 1-56), J. van Vloten, *Een edelman onder ploerten* (De Levensbode V, 1872, blz. 161-204), E. du Perron, *Schandaal in Holland* ('s-Gravenhage 1939) en A. Stakenburg, *Onno Zwier van Haren, De Geuzen* (Santpoort 1943), blz. 23-32. Het artikel van Van Vloten is herdrukt in zijn *Leven en Werken van W. en O.Z. van Haren, Friesche edellui* (Deventer 1874), blz. 531-545.

6 op 7 november 1769 werd op dit buitenhuis ingebroken. Van Haren meende, dat de inbrekers het op zijn leven voorzien hadden: hij zag in de inbraak de hand van de Hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel, evenals in de brand die 20 oktober 1776 ‘Lindenoord’ verwoestte.

Jhr. Onno Zwier van Haren, Fries edelman, zoals de titelbladen van zijn werken vermelden, moet door zijn rijzige gestalte en zijn doordringende blik een imposante verschijning geweest zijn. Ook in geestelijk opzicht was hij de meerdere van vele zijner tijdgenoten. Hij was een man met een gezond oordeel, een rijke verbeelding en een bijna onbegrensd geheugen, een levendig, werkzaam en standvastig mens. De vijanden die hij had, bezorgde hij zich o.m. door onbuigzaamheid en sarcasme. Als kind van de achttiende eeuw was hij rationalist, ook in zijn godsdienstige overtuiging, waarin de deugdverheerlijking een belangrijke plaats innam. Stoïcijnse intellectualisme was hem zeker niet vreemd, maar of hij een puur deïst genoemd moet worden, valt te betwifelen¹.

Onno Zwier van Haren was niet alleen een bekwaam staatsman en diplomaat, hij was tevens een man van grote eruditie. In zijn gymnasiumjaren had hij de klassieke leren bewonderen. Met zijn tijdgenoten kende hij de Franse literatuur (hij had veel waardering voor het dramatische oeuvre van Voltaire), maar daarenboven las hij Milton, Macpherson², Pope en Swift, Camoëns en Tasso. Aan de universiteit in Franeker had hij naast juridisch onderricht privaattlessen in de geschiedenis gekregen; in zijn verdere leven hield hij zich steeds met historische onderwerpen bezig. Zijn kennis van onze maritieme en koloniale geschiedenis zal hij wel opgedaan hebben uit het zeer grote aantal reisbeschrijvingen dat hij bezat³.

In 1774 werd Van Haren benoemd tot lid en vier jaar later tot directeur van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

- 1 Hij wordt zo genoemd door Stakenburg, *a.w.*, blz. 122. Voor karakter en denkbeelden van Van Haren zie men aldaar Hoofdstuk III en VII van de Inleiding.
- 2 Van Haren was de eerste Nederlander die de *Songs of Ossian* als een mystificatie herkende. Hij gaf uitdrukking aan zijn zekerheid dienaangaande in een brief aan zijn zoon Jan Poppe Andréé (1778). Zie: J. van Vloten, *a.w.*, blz. 470, en Q.W.J. Daas, *De Gezangen van Ossian in Nederland* (Nijmegen 1961), blz. 47.
- 3 ‘een Collectie van Reijzen uit ongeveer twaalf honderd byzondere Werken bestaande’, volgens een brief d.d. 7 december 1776 van O.Z. van Haren aan Ds. J.W. te Water. Deze brief wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Leiden (Ltk. 1004).

Op 1 mei 1777 was hij lid geworden van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

Onno Zwier van Haren overleed op 2 september 1779; zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in het familiegraf in de kerk van St. Anna Parochie. Op de 12^e september d.a.v. sprak zijn vriend Ds. S. Nauta van Wolvega een lijkrede op hem uit.

Werk

Het eerste geschrift dat Onno Zwier van Haren publiceerde nadat hij definitief tot een ambteloos leven veroordeeld was¹, is een gelegenheidswerk en stamt nog uit zijn politieke periode. De bijzetting van het stoffelijk overschot van Willem IV in de grafkelder der Oranjes te Delft, in 1751, was niet vergezeld gegaan van het uitspreken van een lijkrede. Op verzoek van Prinses Anna schreef Van Haren daarom, uitgaande van de Klaagliederen van Jeremia, hoofdstuk 3 vs. 40-42, alsnog een *Lykreden over wylen Syne Hoogheid Willem de IV...*, die hij ingevolge uitdrukkelijk verlangen van de prinses pas in 1766 bij het meerderjarig worden van haar zoon in het licht gaf.

Drie jaar later, in 1769, verscheen eveneens te Leeuwarden Onno's eerste literaire werk, het treurspel *Agon, Sulthan van Bantam*, waarvoor hij de stof wellicht leerde kennen toen hij werkte aan de verhandeling *Van Japan: met betrekking tot de Hollandse Natie, en de Christelyke Gods-dienst* (Zwolle 1775) en aan de beschrijving van het leven van gouverneur-generaal Camphuis. Deze biografie werd in 1772 te Zwolle gedrukt onder de titel *Proeve, op de Leevens-beschryvingen der Nederlandsche Doorlugtige Mannen: behelzende het Leeven van Joannes Camphuis, Haarlemmer*. Zijn biografie van Bloys van Treslong, admiraal van Holland en Zeeland, ging bij de brand van 'Lindenoord' verloren; gedeeltelijk bewaard bleef de beschrijving van het leven van de zeer door hem bewonderde Mr. François Fagel, griffier der Staten-Generaal². Aan het eind van hetzelfde jaar als *Agon* verscheen *Aan het Vaderland*, een dichtwerk

1 Het Hof van Friesland sprak 27 oktober 1762 het *non liquet* in de 'cause célèbre' uit, maar verklaarde hem niet onschuldig.

2 Het handschrift bevindt zich onder nummer 2 in het Archief Fagel te 's-Gravenhage (Algemeen Rijksarchief).

in twintig zangen. Het werd herschreven in vierentwintig zangen en kreeg toen de titel *De Geusen* (1771), een wijziging die niet vreemd is voor een nakomeling van Daam van Haren, de Watergeus.

De tragedie *Willem de Eerste, Prins van Oranje* (1773) is van geringer waarde dan de eersteling: er is weinig of geen actie. Ter herdenking van de Unie van Utrecht schreef Van Haren het toneelspel *Pietje, en Agnietje, of De Doos van Pandora* (1779), waarvoor de Franse arlequinade *La Boîte de Pandore*¹ het uitgangspunt was. Ook op niet-literaire wijze vierde hij het eeuwfeest, nl. met een *Proeve van eene Nationale Zeedelyke Leer-reeden van een oud man aan de jeugd van Nederland over de woorden van Ezra, Cap. III. v. 12* (Zwolle 1779).

In de jaren 1776 tot 1778 maakte Van Haren een aantal lierzangen, die bijna alle gericht waren aan zijn vrouw en kinderen; zo b.v. *De Herschyning* (1776) aan Adeleide, *De Inenting* (1777) aan Sara Maria van den Heuvel, zijn schoondochter, *De Koopman* (1778) aan haar man Duco, zijn oudste zoon. Voor Jan Poppe Andrée van Haren vervaardigde hij een *Proeve van Overzetting uit het Engelsch. Overzetting van de Eerste Brief van Pope's Essay on Man* (1776). De lierzang *De Vryheid* voor zijn zoon Carel Willem ging vergezeld van een lange *Nieuw-jaars Brief aan myn jongste Soon* (31 december 1777) en was bedoeld als toelichting op regel 94 uit de vijftiende zang van *De Geusen*: 'Die sterven durfd is altyd Vry'. De eerste en gedeeltelijk de tweede zang van *Aan het Vaderland* werden in 1778 herschreven tot *De Koop-handel*, waarmee de auteur het Zeeuwsch Genootschap eerde. De overige lierzangen zijn: *De Landbouw* (1777), *Vaarwel! van een oude Vader, aan syn Soon, ...* (1777), *De Staatsman* (vóór mei 1778), *De Schimmen* (1778) en *De Offerhande van Themistocles*, die evenals de 'proeve van een lofzang om te werden gesteld in Musyck' *De Komst van de Messias* vermoedelijk van 1777 dateert. Had Willem van Haren een gedicht gewijd aan het menselijk leven in het algemeen, Onno Zwier overzag in de hekelzang *Mijn gepasseerd Leeven* zijn eigen bestaan. Dit gedicht werd openbaar gemaakt door J.H. H(albertsma).² In de

- 1 Le Sage et d'Orneval, *Le Théâtre de la Foire ou l'Opéra Comique, contenant les meilleures pièces qui ont été représentées aux Foires de S. Germain et de S. Laurent*, tome IV (Amsterdam 1726), blz. 345-398. De tekst is ook te vinden bij Van Vloten, a.w., blz. 493-502.
- 2 *Onbekend gedicht van eenen bekenden dichter* (Deventer 1835).

tijd dat Van Haren zijn lierzangen vervaardigde, werd ook de lezenswaardige *Verhandeling over de Nationaale of Vaderlandsche Gedichten* gepubliceerd¹.

Onno Zwier van Haren was een ‘dichter van de vrijheid’². Zijn nationaal-historische vrijheidsideaal was oranje en godsdienstig³: God schonk de Oranjes als handhavers der vrijheid, en Van Haren is ervan overtuigd ‘dat de Prinsen van Oranje maar zyn groot geworden door den Christelyken Gereformeerden Godsdienst, dat Hunne macht is vermeerderd na maate van hun aankleeven aan die Godsdienst, en dat wanneer de Gereformeerde zuivere Kerk niet meer in deese Landen zal weesen, de vermindering, zo niet de ondergang, van het Huys van Oranje, hier van het gevolg zal zyn!’⁴

Agon, Sulthan van Bantam

Stof en bronnen

Met het keizerrijk Mataram behoorde in de zeventiende eeuw het sultanaat Bantam tot de machtigste rijken op Java. In de tweede helft van die eeuw werd het geregeerd door de energieke Abu'l Fath I Abd el-Fattah⁵, beter bekend onder zijn bijnaam Ageng (= de grote). Hoewel het handelsoverwicht van de Oostindische Compagnie hem een doorn in het oog was, veranderde er na zijn troonsbestijging in 1651 aanvankelijk officieel niets in de verhouding met Batavia, die geregeld was bij een vriendschapsverdrag van 1645. Een jaar nadat dit verdrag voor een tweede periode van tien jaar verlengd was, begon hij echter vijandelijkheden. De Compagnie beantwoordde ze met de blokkade van Bantam, dat daardoor ernstig in zijn handelsbelangen geschaad werd. Het duurde

1 *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen*, deel VI (Middelburg 1778), blz. 225-329.

2 Aldus, behalve Stakenburg, J. Haantjes, *Dichters van de Vrijheid* (Nieuwe Taalgids XLV, 1952, blz. 279-290).

3 Aldus Stakenburg, *a.w.*, blz. 78.

4 *Nat. Zeed. Leer-reeden*, blz. 64.

5 De namen der inlandse vorsten worden door mij in deze Inleiding gespeld volgens A.M.H.J. Stokvis, *Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie de tous les états du globe*, deel I (Leiden 1888); de *u* spreke men uit als *oe*.

tot 1659 voor er een nieuwe overeenkomst gesloten werd, ditmaal een ‘eeuwige vaste vrede’.

Gedurende meer dan twintig jaar bleef de vrede tussen Batavia en Bantam bewaard. Dat wil zeggen, officieel hield Ageng zich aan de bepalingen van het verdrag, maar in het geheim probeerde hij de Hollanders afbreuk te doen, onder meer door steun te verlenen aan Makassar (op Zuid-Celebes), dat herhaaldelijk getoond had het tegen de Compagnie te durven opnemen.

De moeilijkheden tussen Makassar en de Compagnie dateerden van ca. 1615, toen de laatste in verband met schulden van de sultan twee Makassaren - een van hen was een bloedverwant van de vorst - als gijzelaars had weggevoerd. Sindsdien was de verhouding gespannen gebleven; de verdragen van 1637, 1655 en 1660 werden door Makassar niet nageleefd. Toen besloot de Compagnie tot een definitieve afrekening en zond tot dat doel eind 1666 een vloot onder bevel van de latere gouverneur-generaal Cornelis Janszoon Speelman naar Celebes. Eerst tegen het einde van het volgende jaar kon sultan Malombassa Hasan ed-din tot vrede gedwongen worden. Hasan ed-din hield zich echter wéér niet aan de gesloten overeenkomst, en nieuwe vijandelijkheden leidden ten slotte half 1669 tot de definitieve onderwerping van Makassar, nadat Speelman de laatste versterking, het slot Sambupo, had ingenomen. In het vervolg kon Hasan ed-din niets meer uitrichten; bij de gratie van de Compagnie bleef hij sultan van Goa, een der gewesten van zijn rijk.

De afloop van de expeditie tegen Makassar had gevolgen voor Java. Een groot aantal Makassaren had zich na het Nederlandse succes naar Java begeven (aanvankelijk hielden vele zich in Bantam op), waar zij zich hoofdzakelijk met zeeroverij occupeerden. Zij stonden in verbinding met opstandelingen tegen de susuhunan van Mataram, Amangku Rat I. De moeilijkheden in Oost-Java namen toe toen deze bloeddorstige vorst gestorven was en velen zijn zoon niet als zijn opvolger wilden erkennen. De Compagnie zag zich genoodzaakt in te grijpen.

Sultan Ageng, op wie de Engelsen voortdurend invloed trachtten uit te oefenen ten nadele van de Compagnie, meende nu zijn kans

schoon te zien. Hij steunde de opstandelingen en probeerde de nieuwe sunan, Amangku Rat II, van een verbintenis met Batavia terug te houden. Vervolgens trachtte hij de vorsten van Cheribon, dat onder de soevereiniteit van Mataram stond, op zijn hand te krijgen. Deze vorsten, drie broers, bevonden zich als gijzelaars aan het hof te Bantam. Ageng liet hen vrij, maar stelde de voorwaarde dat zij aanspraak op bepaalde gebieden zouden maken om de Compagnie nog meer last te bezorgen. Tegelijkertijd dreigde hij Batavia met oorlog ingeval het zich met Cheribon zou bemoeien. Onenigheid in het Bantamse vorstenhuis gaf de Compagnie, die zich door haar optreden in Midden- en Oost-Java de handen gebonden zag, echter de kans, zich uit de door Ageng veroorzaakte moeilijkheden te redden.

Volgens traditie had Ageng zijn oudste zoon, Abu'n Natsr I Abd el-Kahar, tot mederegent aangesteld. De naam waaronder deze in de geschiedenis bekend is, sultan Hadji, dankt hij aan een pelgrimstocht naar Mekka in de jaren 1674-1676. Tijdens zijn afwezigheid schijnt de rijksbestuurder (ongeveer: eerste minister) Ageng ontvankelijk gemaakt te hebben voor het plan een jongere zoon, de pangeran¹ Purbaja, - deze was een schoonzoon van de rijksbestuurder - tot troonopvolger te benoemen. Hoe het zij, na Hadji's terugkeer bestond er een gespannen verhouding in de vorstelijke familie. De Compagnie, profijt willende trekken van de onenigheid, trad in het geheim in onderhandeling met Hadji, die voortdurend bevreesd was voor de aspiraties van zijn broer. De zaken namen echter plotseling voor de kroonprins een gunstige wending toen op 1 mei 1680 een paleisrevolutie Ageng, die besloten had een oorlog tegen de Compagnie te beginnen, tot aftreden dwong. Onderhandelingen tussen Hadji en de Compagnie over een nieuw vredesverdrag sprongen evenwel af: Batavia stelde eisen die Hadji onmogelijk inwilligen kon. Daarom zou men het voorlopig zonder verdrag doen.

Al spoedig waren velen ontevreden over het bestuur van de nieuwe sultan; zij wendden zich tot Ageng, die verblijf hield in

1 Hoge adellijke titel, gewoonlijk alleen voor vorstelijke personen, maar soms geschonken als beloning voor bewezen diensten.

zijn lustoord Tirtajasa. Toen de meeste gewesten hem weer als hun soeverein erkend hadden, begon de oude vorst in de eerste maanden van 1682 een oorlog tegen zijn zoon, die hij belegerde in diens kasteel Surusuang. Dit was gebouwd door een metselaar uit Steenwijk, de renegaat Hendrik Laurensz. Cardeel, volgens Van Haren ook wel Jan Lucasz. genoemd¹. Sultan Hadji riep de hulp in van de Hoge Regering te Batavia. Deze zond over zee een krijgsmacht naar Bantam, onder bevel van Isaac de Saint Martin, commandant van het garnizoen te Batavia en in die kwaliteit opperbevelhebber van het Compagniesleger. Middelerwijl bereikten gouverneur-generaal Speelman nieuwe smeebeden van Hadji, die nu beloofde, de Compagnie het handelsmonopolie te zullen schenken en de kosten, aan de interventie verbonden, te zullen dragen.

Toen Ageng op De Saint Martin's aanbod van bemiddeling door de Compagnie niet reageerde, werd een landingspoging ondernomen; deze mislukte echter, zodat om versterking gevraagd moest worden. Nadat nieuwe troepen onder commando van kapitein François Tack aangekomen waren, waagde men opnieuw een poging, nu met succes; in de loop van de dag (7 april 1682) werd Bantam veroverd en Hadji dus ontzet. Onmiddellijk verbande deze de Engelsen, Fransen en Denen, die de zijde van zijn vader gekozen hadden; zij mochten zich voorlopig in Batavia vestigen.

De oude sultan dacht er echter niet aan, de strijd te staken, en daarom werd hij in Tirtajasa door Tack belegerd. Toen hij zich daar niet langer handhaven kon, nam hij met pangeran Purbaja en andere getrouwen de wijk en liet hij Tirtajasa opblazen, waarna hij de strijd elders voortzette. In de loop van 1683 moest hij zich overgeven. Men bracht hem naar Batavia, waar hij in 1692 als pangeran Tirtajasa overleed.

Sultan Hadji sloot op 17 april 1684 een contract met de Compagnie, die - na de reeds gesloten verdragen met Mataram (1677) en Cheribon (1681) - daardoor nagenoeg de gehele handel op Java beheerste. Speelman was intussen, op 11 januari 1684, over-

1 *Leeven van Joannes Camphuis*, blz. 15.

leden. Het Nederlandse kasteel dat in Bantam gebouwd werd, werd naar hem Speelwijk genoemd.¹

Deze geschiedenis van Ageng was in de achttiende eeuw welbekend. Natuurlijk komt ze voor in het grote werk van François Valentijn over *Oud en Nieuw Oost-Indiën* en wel in het vierde deel, de *Beschryving van Groot Djava, ofte Java Major* (Dordrecht-Amsterdam 1726), blz. 213-226.

Van dit boek heeft Van Haren gebruik gemaakt (hij noemt het in de ‘Ophelderingen’ achter de tweede druk van *Agon*), evenals wellicht van Abraham Bogaerts *Historische Reizen door d'Oostersche Deelen van Asia* (Amsterdam 1711), blz. 131-164, welk werk hij geraadpleegd heeft voor de biografie van Camphuis. Hij moet echter nog andere bronnen gebruikt hebben. Geen van de beide geschriften kent nl. de naam *Jan* van Steenwijk; steeds treffen we als voornaam *Hendrik* aan, zoals ook in J.P.I. du Bois, *Vies des gouverneurs généraux* (La Haye 1763), blz. 237-240. Al mijn nasporingen naar de bron van de naam *Jan* zijn vruchteloos gebleven.

De Bantamse gebeurtenissen zijn ook beschreven in een ander in Nederland verschenen Frans werk, de *Mémoires du Comte de Forbin* (Amsterdam 1730), blz. 88 e.v.

Nicolaus de Graaff heeft de pangeran Wiraguna, dat is Hendrik Cardeel, zelf gesproken; hij vertelt dat in zijn *Reisen ... Na De vier gedeeltens des Werelds...* (Hoorn 1701; herdrukt in de *Werken uitgegeven door de Linschoten-vereniging*, deel XXXIII; blz. 184). Ook dat werk heeft Van Haren gekend, evenals waarschijnlijk Wagenaars *Vaderlandsche Historie*, dat de geschiedenis vermeldt in het vijftiende deel (Amsterdam 1756) op blz. 307-310.

In zijn studie over de Hollanders in Japan noemt Van Haren als een der grootste lasteraars van de Compagnie een zekere J. Bapt. Tavernier, Baron van Aubonne². Van diens *Histoire de la Conduite*

1 Voor dit historisch overzicht is voornamelijk gebruik gemaakt van H.T. Colenbrander *Koloniale Geschiedenis*, deel II ('s-Gravenhage 1925) en F.W. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, tweede druk (Amsterdam 1943).

2 *Van Japan*, blz. 14-15.

*des Hollandois en Asie*¹ kan hij gebruik gemaakt hebben in de vertaling door J.H. Glazemaker². Waarschijnlijk heeft hij aan dat geschrift (Hendrik van Quellenburgh heeft het bestreden in *Vindiciae Batavae*, Amsterdam 1684) o.a. het in vs. 1065-1066 verhaalde ontleend³.

Onno Zwier van Haren heeft in de biografie van Camphuis (blz. 13-19) het Bantamse geschil zelf beschreven. Enkele details van zijn verhaal dienen hier gememoreerd te worden, opdat later nagegaan kan worden welke afwijkingen van de historie, zoals hij die kende, hij zich voor de tragedie veroorloofd heeft:

1. Agon draagt in tegenwoordigheid van de rijksgroten de oppermacht aan zijn oudste zoon over, omdat de 'beheering van zaaken' hem begon te vervelen en hij naar rust verlangde, 'of tenminsten hy verbeelde zig dit'. Van een gedwongen abdicatie wordt niet gerept, evenmin van de tweedracht in de familie.
2. Agon was misnoegd over de voor het rijk vernederende voorwaarden die Batavia aan Abdul stelde voor goedkeuring van diens troonsbestijging, over Abduls streven naar een nauwere verbintenis met de Compagnie en over het gedrag van zijn zoon: mishandeling van Agons oude hovelingen, een 'vuil en ongebonden leven', nieuwe belastingen voor zijn verkwistingen.
3. Jan Lucasz. van Steenwijk is een gunsteling van Abdul.
4. Agon beschouwt de Hollandse renegaten in Bantam als de verleiders van zijn zoon.
5. Die renegaten raden Abdul aan, hulp bij de Hollanders te zoeken; hij zendt te dien einde Steenwijk begin 1682 naar Batavia.
6. Welk recht, vragen de raden van Indië aan Speelman, heeft de Compagnie om zich te bemoeien met de twist van twee haar vreemde vorsten?
7. Verder vragen zij: 'Was het gering voor een Volk als de Nederlanders beroemd door zeeden, om zelfs maar in schyn de naam van Vadermoorders op zig te haalen? want is hy minder de

1 Boek V van *Recueil de plusieurs Relations et Traitez singuliers et curieux de J.B. Tavernier, Chevalier, Baron d'Aubonne* (Paris 1679).

2 *Historie van 't Beleit der Hollanders in Asia*. In: *Verscheide Beschryvingen Van de Heer J. Bapt. Tavernier, Baron van Aubonne*, deel III van *Alle de Werken Van de Heer J. Baptista Tavernier, Baron van Aubonne* (Amsterdam 1682).

3 Tavernier blz. 95-96, vertaling blz. 233; Quellenburgh blz. 215-217.

verfoeiing van God en menschen, welke een Vadermoord begunstigd, of, (dat yslyk zelfs om te denken is) daar toe aanzet, als die welke deese misdaad zelve begaat? en was het niet zichtbaar, dat de inborst van Abdul, syne heerschzugt, de vrees voor syne Vader, misschien de wanhoop alleen, deese gruweldaad, als onfeilbaar moesten doen aanzien!’

8. Agon wordt na zijn gevangenneming aan zijn zoon overgegeven, die hem gedood zou hebben als de Hollandse officieren dat niet onder zware bedreigingen belet hadden.

Inhoud en karakters

De stof van het treurspel *Agon, Sulthan van Bantam* is als volgt over de vijf bedrijven verdeeld:

I. Agon spreekt er zijn vreugde over uit, dat hij eindelijk van de staatszaken verlost zal worden; hij dankt het Opperwezen en bidt dat hij ‘eendracht in syn Huis en by syn Soonen ziet’ (1). Om te voorkomen dat de Hollanders van de onenigheid tussen zijn zoons zullen profiteren, heeft hij besloten zijn rijk te verdelen. Abdul, de oudste, zal over Bantam regeren, het veroverde Tartassa is voor Hassan, die tevens Fathema tot vrouw krijgt, de dochter van de vorst van Makassar, die als balling in Bantam gestorven is (2). Agon maakt Fathema zijn plan bekend. Zij spreekt haar dankbaarheid jegens haar weldoener uit en geeft blijk van een onverzoenlijke haat jegens de Compagnie (3). Sinan, kapitein der gardes, meldt Agon dat de broers aan het hof gekomen zijn, waarna deze vertrekt (4) en Fathema haar vertrouwde Camoeni deelgenoot maakt van haar vreugde, te kunnen trouwen naar haar zin (5).

II. Fathema wijst Hassan erop, dat een huwelijk met hem betekent, hem ‘aan haar lot en wraak te binden’, maar Hassan geeft te kennen dat hij het een eer acht, als haar wreker te mogen optreden. Hij is er zeker van, dat Abdul gemene zaak met de Hollanders maakt: Abduls gunsteling Steenwijk is al twee maal in Batavia de diensten van zijn meester wezen aanbieden. Hassan heeft een slaaf naar Batavia gestuurd om door omkoperij bewijzen te krijgen aangaande Abduls verraad (1). Camoeni komt hem de terugkeer van

deze slaaf melden (2). Fathema, alleen achtergebleven, spreekt als haar mening uit, dat het Oosten nog vrij zou zijn als men de Hollanders met goud bevochten had (3). Abdul komt haar zijn hand en de kroon van Bantam aanbieden. Wetend dat hij toch weigeren zal, stelt zij de voorwaarde dat hij haar zweren zal, nooit voor Holland te buigen en eeuwig vijand van dat land te zijn. Abdul vreest, dat 'Hassans hand (haar) beter aan moet staan' (4), en zegt na haar vertrek, dat haar weigering haar wellicht rouwen zal als zijn 'nieuw Verbond' gesloten is. Liever leeft hij 'in Hollands wetten' dan dat zijn lot zal afhangen van Hassan en Fathema, wier macht door een mogelijke vereniging van Tartassa en Makassar groter zou kunnen worden dan de zijne (5). Dan verschijnt Steenwijk, die mededeelt dat Batavia een vloot uitgezonden heeft om de verdeling van het rijk te verhinderen. Hij adviseert zijn heer, tegenover Agon voorlopig gehoorzaamheid te veinzen (6).

III. Tijdens de abdicatieplechtigheid wijst Agon op de resultaten van zijn vijftigjarige regering. Hij verdeelt zijn rijk en vraagt zijn zoons, de belofte af te leggen dat zij naar wet en recht zullen regeren. Op de vraag: 'Zyt gy te vreeden?' antwoordt Abdul bevestigend, Hassan echter ontkennend. Deze verzoekt zijn vader, zelf het bewind in handen te houden of anders elk van de broers te laten verklaren dat hij de kroon onwaardig is als hij door een verbond of door Nederlandse macht de ander benadeelt. Abdul wijst de in deze eis opgesloten beschuldiging als laster van de hand, maar dan toont Hassan een afschrift van de door zijn broer met Batavia gesloten overeenkomst. Abdul wil zijn kris trekken, maar Sinan is hem voor en richt de zijne op het hart van Abdul, waarop Agon uitroept: 'Sinan het is myn Soon!' en de ontrouwe als gevangene laat weggeleiden (1). Hassan vertelt zijn vader, dat Steenwijk hem over het verdrag de beste informatie verstrekken kan. Agon meent nu, Steenwijk als de kwade genius van zijn zoon te moeten beschouwen. Hij draagt Hassan op, alles voor de strijd in gereedheid te brengen (2), en verontschuldigt, alleen gebleven, nogmaals zijn zoon: de door Batavia gezonden verrader heeft Abdul tot de misdaad verleid (3). Hij beveelt Sinan, Steenwijk te arres-

teren en Abdul vóór hem te brengen (4), waarna hij de hemel bidt hem kracht tot straffen te geven of, liever, het hart van zijn zoon te vermurwen (5). Als Agon vervolgens Abdul over de misdaad onderhoudt, klaagt deze dat Hassan hem de liefde van zijn vader ontstolen heeft; hij veinst er leed over te gevoelen, dat hij zijn vader kon mishagen (6). Dan komt Sinan met het bericht dat een Nederlandse vloot voor anker gegaan is, Steenwijk aan boord genomen heeft en twee officieren naar het paleis heeft afgevaardigd (7). Nu Steenwijk buiten bereik is, kan Abdul de schuld op hem afwentelen: ik heb wel de vriendschap der Hollanders gezocht, maar ik zie nu dat ik die duur betalen moet (8). In een monoloog uit Abdul zijn blijdschap over de aanstaande verlossing uit het gevaar waar hij door Hassan in gebracht is, en dreigt hij het bloed van niemand, wie ook, te zullen verschonen (9).

IV. Agon belooft Fathema, haar te zullen blijven beschermen. Zij moet het eerst de gezant en bevelhebber der vloot Saint Martin ontvangen, opdat die weten zal dat zij vrij is, al vertoeft zij als balling aan het hof (1). Zij zegt in een alleenspraak dat de fortuin, al heeft die haar land aan haar ontnomen, over haar leven en hart geen macht heeft (2). Zij wijst de Hollandse voorstellen af. Die houden in dat zij Abdul trouwt, de kroon van Boni krijgt, en verder van aanspraken op Celebes afstand doet (3). Ook Agon is niet van zins, de eisen van de trotse, op de overwinningen der Nederlanders pochende Saint Martin te accepteren (4). Hij gaat zich aan het hoofd van zijn soldaten stellen, nadat hij Hassan op het hart gedrukt heeft, zijn krijgers te behoeden ‘voor drift veel meer als voor gevaaren’ (5). Hassan is bevreesd voor wat er met Fathema gebeuren zal als de Hollanders de overwinning behalen, maar zij stelt hem gerust: haar kris waakt voor haar eer (6).

V. Terwijl zij wacht op de oude iman Ibrahim, die zich van de gevechtssituatie op de hoogte is gaan stellen, geeft Fathema lucht aan haar haatgevoelens (1). Ibrahim meldt haar, dat hij vanaf de muur gezien heeft hoe de dood op het strand woedt en hoe Hassan zijns vaders lijf dekt. Zij besluit, zich bij haar bruidegom te gaan voegen (2). Dan brengt Camoeni de tijding dat Abdul zijn vader

neergestoken heeft. Fathema twijfelt aan de wijsheid van God, maar wordt door Ibrahim terechtgewezen: ‘t is niet aan ons Gods wysheid te bepalen’ (3). Even later verschijnt de officier Sadi met een briefje van Hassan waarin deze Fathema vraagt, zich bij hem te voegen (4). Ibrahim, alleen achtergebleven, spreekt zijn vertrouwen uit dat alles wat de goede Voorzienigheid en hoogverheven Wijsheid doet, ondanks alle rampen voor ons bestwil is (5). Agon wordt dodelijk gewond binnen gebracht en verneemt van Sinan, dat Hassan het bevel om naar Tartassa af te trekken, zal opvolgen (6). Als hij Camoeni ziet naderen, weet Agon dat hij niets meer te hopen heeft: hij verneemt dat Hassan vermoord is en dat Fathema eerst Steenwijk en daarna zichzelf doorstoken heeft. Dan sterft ook Agon; zijn laatste woorden zijn:

‘De Deugd en Dapperheid zyn uit het Oost gebannen,
En 'k laat het laffe Oost ten prooy aan syn Tyrannen!’ (7)

De karakters van de personen die in dit treurspel optreden, kunnen als volgt geschetst worden:

Agon, sultan van Bantam, de hoofdpersoon van het drama, is een vroom man, een liefdevol vader en een goed vorst. Hij is een heerser niet naar de praktijk van het Oosten, maar naar het ideaal van het achttiende-eeuwse Westen: een verlicht despoot. De vaderlijke zorg voor zijn onderdanen wordt beantwoord door de liefde van het volk, hetgeen blijkt uit de droefheid van dat volk om de voorgenomen abdicatie. Bovendien is hij een voorzichtig staatsman, die niet met geweld probeert te bereiken wat de tijd zonder geweld bewerkstelligen kan; hij kent immers de kracht van zijn tegenstanders, die de Europese krijgskunde, maar vooral hun ‘koelheid’, als een machtig wapen hebben tegenover de ‘hartstogten’ van het Oosten. Zijn voorzichtigheid ontaardt echter niet in lafheid: hij deinst er niet voor terug, de wapens op te nemen als zijn vijanden eisen stellen die voor hem, als soeverein vorst, onaanvaardbaar zijn. Op waardige en fiere wijze dient hij de gezant van de Compagnie van repliek. De grote tragiek van Agon is, dat wat hij om wille van zijn rijk en zijn zoons doet, zijn ondergang bewerkt, althans bespoedigt.

Fathema is in menig opzicht de antipode van haar beschermer. Hoofdtrek van haar karakter is de fierheid, die tot uiting komt in bijna al haar gesprekken en die in de ogen van Abdul hoogmoed is. Evenals Agon haat zij de Hollanders, maar zij doet het zeer hartstochtelijk. Tegenover zijn bezadigdheid staat háár intense hunkering naar wraak, die zij op de kortst mogelijke termijn bevredigd zou willen zien. De trots van de vorstendochter die zich haar rechtmatig erfdeel gewelddadig heeft zien afnemen en die haar afkomst niet vergeten kan, geeft die furieuze haat een gegronde reden. De echt vrouwelijke trekken (de blijdschap, te kunnen trouwen met de man die zij liefheeft, de trots op de capaciteiten van die man, de bezorgdheid voor zijn welzijn) komen relatief weinig tot hun recht. Zelfs haar liefde voor Hassan weet zij niet te scheiden van haar haat jegens de Hollanders.

Hassan wordt getekend als de gehoorzame zoon en onderdaan, maar vooral als de dappere veldheer. Tegenover de bedachtzaamheid van de oude Agon staat bij hem de jeugdige overmoed; hij onderschat de vijand. Hij heeft Fathema even hartelijk lief als zij hem, maar zijn gevoelens zijn minder ondergeschikt aan de staatkunde dan de hare. Zich bewust van de grote plaats die zijn broer in het hart van zijn vader heeft, wil hij Abdul niet beschuldigen vóór hij de bewijzen van diens verraad in handen heeft.

De voornaamste eigenschap van Abdul is de heerszucht. Hieruit en uit vrees voor een mogelijke toekomstige overheersing door zijn jongere broer worden zijn daden verklaard. Hij verdedigt zijn optreden met een beroep op het eerstgeboorterecht, waaraan zijn vader tekort zou doen door Tartassa aan Hassan te schenken; hij acht zich trouwens van jongsaf achtergesteld bij zijn broer. Ook hij begeert een huwelijk met Fathema, echter niet uit liefde, maar om redenen van staatkunde. Verraad, huichelarij en zelfs moord zijn de wapens die hij ter bereiking van zijn doel hanteert.

Jan Lucas van Steenwijk is de verrader in het huis van Agon, de aanhitser van de tweedracht, tussenpersoon tussen Abdul en de Compagnie. Hoewel hij weinig ten tonele verschijnt, speelt hij in de ontwikkeling van het gebeuren een grote maar vuile rol.

Saint Martin, ‘Generaal van de Nederlandsche Krygsmacht,

en Raad van Indië', is een moedig en ervaren soldaat, maar tevens een man van 'beschaafde zeeden'. Hij is ridderlijk, maar spreekt op de toon van een overwinnaar en meet de heldendaden der Hollanders in Indië breed uit.

Camoeni, confidante van Fathema, is niet enkel de passieve figuur die de vertrouwden in het Frans-klassieke drama vaak zijn: zij neemt door de rol van bode in het laatste bedrijf ook actief aan de handeling deel.

Iman Ibrahim heeft een zwijgende rol in het toneel van de abdicatie; in het laatste bedrijf is hij berichtgever van de oorlogsgebeurtenissen en 'verdediger' van het Opperwezen, Welks wijsheid en rechtvaardigheid door Fathema in twijfel getrokken worden.

Sinan, 'Captein van Agons Gardes', is in feite de vertrouweling van de sultan, althans in het eerste bedrijf. Zijn militaire functie oefent hij uit bij de arrestatie van Abdul. Daarna treedt hij nog één keer op in het laatste bedrijf.

Sadi, ten slotte, heeft de zeer ondergeschikte rol van bezorger van een brief van Hassan aan Fathema. Het is niet mogelijk van hem en van bijfiguren zoals de drie vorigen een karaktertekening te geven.

Verhouding van het drama tot de historie

Van Haren is op belangrijke punten afgeweken van de historische gegevens zoals hem die bekend waren. Enkele van die afwijkingen zijn een gevolg van de eisen die het klassieke drama stelde. De meest dwingende daarvan waren de eenheden, in het bijzonder die van tijd en plaats. De auteur was hierdoor genoodzaakt, de moeilijkheden in het Bantamse vorstenhuis en de daarop gevolgde oorlog, die tezamen ongeveer acht jaar geduurd hebben, te comprimeren binnen een tijdruimte van vierentwintig uur en de historische gebeurtenissen in ten minste drie plaatsen te vervangen door een dramatisch gebeuren op één plaats, het hof van de sultan in Bantam. Daardoor moest b.v. Agengs dubbele oorlog (tegen zijn zoon en tegen de Compagnie) gereduceerd worden tot een oorlog tegen de Hollanders alleen, aan wier zijde Abdul dan individueel

meestrijdt. Andere wijzigingen kunnen wellicht verklaard worden uit de persoonlijke lotgevallen van de schrijver: Van Haren moet een parallel ontdekt hebben tussen zijn eigen levensloop en die van de Bantamse vorst.

De chronologie van de geschiedenis is in de tragedie nagenoeg geheel gehandhaafd, hetgeen uit het volgende overzicht blijken kan:

Historie

1. Ageng wil zijn jongste zoon Purbaja tot zijn opvolger benoemen. Daardoor ontstaat een gespannen verhouding in de familie. Hadji onderhandelt met de Compagnie.

2. Ageng abdiceert, Hadji volgt op.

3. Ageng wordt door een groot deel van de Bantamse gewesten weer als sultan erkend.

4. Ageng belegert het kasteel van Hadji, die hulp krijgt van de Hollanders.

5. Ageng wordt gevangengenomen; Hadji is van zins hem te doden.

Drama

1. Agon wil zijn rijk verdelen. Daardoor is er tweedracht in het gezin ontstaan. Abdul heeft zijn vertrouweling Steenwijk om hulp naar Batavia gestuurd.

2. Agon verdeelt zijn rijk.

3. Doordat Abdul verraad gepleegd heeft, wordt die verdeling niet geëffectueerd.

4. Abdul wordt gearresteerd, maar krijgt hulp van de Hollanders, met wie Agon in oorlog raakt.

5. Agon sterft aan de verwonding, hem door Abdul toegebracht.

Met de historische feiten, al dan niet in de biografie van Camphuis vermeld, komen dus overeen:

1. De tweedracht in het gezin van Agon, met name de rivaliteit tussen Abdul en zijn broer, aan wie Van Haren de naam Hassan gegeven heeft.
2. De (vrijwillige) abdicatie. Niet historisch is de verdeling van het rijk.¹
3. De verstandhouding van Abdul met de Compagnie en de missie van Steenwijk, die in het drama - anders dan in de geschiedenis - vóór de abdicatie plaats heeft.
4. De hulp van Compagniestroepen onder bevel van De Saint Martin, wiens aanbod van bemiddeling echter vervangen is door eisen.

1 Ik zeg dit met enige reserve: Van Haren zou het motief van de verdeling aan een ons onbekende bron ontleend kunnen hebben; de lezingen der gebeurtenissen zijn nl. niet alle gelijk.

Als de mededeling van Busken Huet dienaangaande juist is, zijn niet alleen de mannelijke hoofdpersonen van het spel historische figuren, maar is Fathema het ook. Huet noemt haar een ‘kleindochter van den schranderen makassaarschen prins Pentagoul’¹. Hij heeft zich echter vermoedelijk gebaseerd op een noot van Van Haren² waarin geschiedenis en drama vermengd zouden kunnen zijn. Wat Fathema ook is, dramatische fictie of historische realiteit, door haar verblijf aan het hof van de sultan kon het tragisch gebeuren in breder perspectief gezet worden: Bantam is symbolisch voor Indië; de ondergang van Agon, ‘in 't gansche Oosten de enigste nog vry’, betekent tevens de ondergang niet alleen van Fathema maar evenzeer van heel Indië.

Tot de wijzigingen die - misschien meer onbewust dan bewust - aangebracht zijn als gevolg van de ervaringen van 1760 en 1761, behoort mogelijk de rol van Steenwijk. In werkelijkheid was hij een gunsteling van sultan Hadji, maar in het drama wordt hij voorgesteld als de door Batavia gezonden, op eigen voordeel bedachte verrader van Agon en verleider van Abdul. Door die verandering komt de rol dichter bij die welke de Hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel naar de mening van Van Haren gespeeld heeft: aanstoker van de beschuldigingen, door zijn kinderen geuit, en vernietiger van zijn carrière.

Uit dezelfde bron is waarschijnlijk de felle toon ontsprongen waarop de hoofdpersonen over de Hollanders spreken. Knuvelder stelt zelfs de vraag: ‘Mag men de parallel zó ver doorvoeren, dat men achter de tegenstelling van de Bantammer tegen Batavia ziet de tegenstelling van de Fries tegen Den Haag, welks Staten er immers toe hadden mee gewerkt op instigatie van de hertog van Brunswijk Van Haren politiek onmogelijk te maken?’³ Het is

- 1 Cd. Busken Huet, *a.w.*, blz. 37. Aan deze rijksbestuurder van Makassar, bij Valentijn (deel I sub *Molukse Zaken*, blz. 302 en 312) Crain Patingaloan geheten, gaven de bewindhebbers van de V.O.C. een globe ten geschenke, op welk feit Vondel een gedicht maakte (Vondel, *Werken*, Amsterdam 1927-1937, deel V, blz. 495).
- 2 ‘Paduca Siri, Vader van Fathema, was Broeders Soon, en te gelyk Schoonzoon van Patting Galoan de meest bekende en geleerdste der Maccassaarsche Vorsten...’ volgens *Ophelderingen op Agon* (blz. 58) in *Proeve van Nederduitsche Treurspellen*. ‘Paduca Siri’ is geen eigennaam, maar de titel waarmee de sultan van Makassar o.m. in officiële documenten van de Compagnie wordt aangeduid.
- 3 G. Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, tweede druk (’s-Hertogenbosch 1958), deel II, blz. 435.

heel goed mogelijk. De heftigheid kan echter ook het resultaat zijn van een streven naar objectiviteit; de auteur heeft zich dan gerealiseerd, dat de in hun vrijheid belaagde Bantammers en de van haar erfdeel beroofde Makassaarse niet anders over de Hollanders kunnen spreken dan hij het hen laat doen.¹

Zeer groot is de afwijking aan het slot van de tragedie: de dood van Agon, veroorzaakt door de hand van zijn zoon; in werkelijkheid overleed de sultan immers pas negen jaar later in Batavia. De wijziging mag echter niet uitsluitend op rekening van des auteurs gevoelens van wrok of rancune gesteld worden. Van Haren kon het spel namelijk moeilijk anders dan met de dood van Agon laten eindigen, wilde hij tenminste de climax bereiken die het thema van de familietwist hem bood. Als wij voorts mogen aannemen, dat hij in de biografie van Camphuis de historische gegevens die hem ter beschikking stonden, zonder fantasie verwerkt heeft - en wij hebben geen reden om daaraan te twijfelen - dan komt ook het motief van de vadermoord uit zijn bronnen².

Het blijkt dus, dat er weinig afwijkingen van de historische feiten aan te wijzen zijn waarvan men vrijelijk beweren kan dat zij louter een uitvloeisel zijn van de bittere ervaringen uit 1760 en 1761. Dat verklaart tevens dat er een eeuw moest verlopen voordat men meende in de tragedie van Agon de tragedie van Onno Zwier van Haren te herkennen³.

Structuur en vorm

Aan de tweede druk van *Agon, Sulthan van Bantam* in de *Proeve van Nederduitsche Treurspellen* (1773) gaat een 'Voorreeden' vooraf, waarin Van Haren de eisen geformuleerd heeft die hij aan het nationale treurspel stelde. Hij zoekt (niets bijzonders voor een achttiende-eeuws literator) de algemene 'regels van de samenstelling der Treurspellen' bij de Fransen, 'maar de byzondere Wetten voor Nationale stukken moeten gevonden werden in de

1 Zie de paragraaf *Structuur en vorm* punt 5, op blz. 29.

2 Zie onder *Stof en bronnen* punt 7.

3 Zie de paragraaf over de *Strekking*.

zeeden, de gesteldheid, de regeering en het character van ieder Volk dat Tonneelspellen nodig heeft'. Die bijzondere regels zijn, samengevat, de volgende:

1. Niet op het toneel brengen wat 'de ernstigste gepastheid van zeeden' verbiedt, aan een volk te tonen.
2. In een republiek die verscheiden regeringsvormen gekend heeft, niet de minste hatelijke aanmerking maken op welke daarvan ook.
3. Zulke aanmerkingen evenmin maken op al dan niet geregeerd hebbende Nederlanders, 'uitgezonderd alleen daar de eenpaarige getuigenis van alle schryvers een kwaade daad onloochenbaar maakt'.
4. Waar de stof het enigszins toelaat, de namen en loffelijke daden van Nederlandse provincies, steden, families en personen tot voorbeeld en aanmoediging van het nageslacht stellen.
5. Niemand in zijn vaderland sprekende invoeren 'in andere maniere van denking en uitdrukking' dan redelijk en waarschijnlijk is.
6. Steeds aan zijn landgenoten voorhouden de eerbied, liefde en achting voor de godsdienst, regering, wetten en vrijheid van het land, en hun de dapperheid, matigheid en vroomheid der voorvaderen aanprijzen.

Verder meent Van Haren, dat 'het verbeelden van kwaade gevoelens en boose daaden zelve profytelyk zyn' kan, 'mits men die vertoone als wel zomtyds met succes bekroond, maar nooyt zonder wroegingen; en dat men daar tegen de deugd en eer, schoon ongelukkig, altyd in haare waare luister uitschildere, dat is, in alle staaten van 't leeven met ziels geruste vergenoeging en vrede, verzeld'. *Agon, Sulthan van Bantam* bewijst, dat Van Haren in staat was zijn theorie op alleszins acceptabele wijze in praktijk te brengen.

Het stuk beantwoordt ook aan de algemene eisen die aan een Frans-klassieke tragedie gesteld werden¹. Een uitzondering moet

1 Men vindt deze samengevat in 16 punten in de *Inleiding* van L. Strengholt op zijn uitgave van Lukas Rotgans, *Eneas en Turnus* (Zwolle 1959) en, daaruit overgenomen, in die van C.J.J. van Schaik op Balthazar Huydecoper, *Achilles* (Zwolle 1964).

gemaakt worden voor de ‘liaison des scènes’. Wel blijft binnen de bedrijven steeds minstens een der personages uit het ene toneel in het daarop volgende aanwezig, maar de komst van nieuwe personen wordt in de eerste vier bedrijven nergens tevoren aangekondigd, behalve onopzettelijk aan het eind van II, 5 (komst van Steenwijk), III, 3 (komst van Sinan) en III, 4 (komst van Abdul). Bepaald hinderlijk dunkt mij die omissie in het begin van het vierde bedrijf: de overgang van de tweede naar de derde scène, van de monoloog van Fathema naar het onderhoud met Saint Martin, is onwaarschijnlijk zonder de verbindende schakel van b.v. het aandienen van de gezant. Opvallend is de tegenstelling met het laatste bedrijf, waar aan de verbinding der tonelen niets ontbreekt.

In het Frans-klassieke drama worden monologen als in strijd met de regel der waarschijnlijkheid zoveel mogelijk vermeden. In Van Haren's spel komen er echter welgeteld negen voor: drie van Agon (I, 1 - III, 3 - III, 5), waarvan de laatste evenwel, als gebed, acceptabel is, drie van Fathema (II, 3 - IV, 2 - V, 1), twee van Abdul (II, 5 - III, 9) en één van Ibrahim (V, 5).

De bedrijven hebben alle een duidelijk afgebakende inhoud. Het eerste bedrijf geeft een expositie van de toestand bij de aanvang van het spel. Wij worden door de hoofdpersoon-zelf ingelicht over het voornemen, zijn rijk te verdelen, over de beweegreden daarvan (de tweedracht van de zoons) en het doel (voorkoming van Hollandse inmenging). Van de voornaamste personen komen alleen de held en zijn protégée ten tonele, maar reeds uit de gesprekken die zij met elkaar en met hun vertrouwden voeren, wordt ons duidelijk hoe de verhoudingen aan het hof liggen: wij raken bekend met de positie die Fathema daar inneemt, vernemen van de dapperheid van Hassan en de eer- en heerszucht van Abdul. Ten slotte worden wij voorbereid op wat komen kan: de Hollanders zullen, evenals Abdul, geen genoegen nemen met een verbintenis tussen ‘Maccassars erfgenaam en Hassans groote naam’.

Het tweede bedrijf legt de intrige. Het vertelt van Hassans achterdocht jegens Abdul, door onderzoek in Batavia tot zekerheid geworden, en stelt de twee standpunten tegenover elkaar die de ontwikkeling in de volgende acten bepalen: voor Holland te wijken

is geen schande meer, vindt Abdul, terwijl Fathema daartegenover stelt, dat zij nooit de slaaf van Holland zijn wil. Het verbond van Abdul met de Hollanders is tot stand gekomen, een Hollandse vloot is in aantocht, de tweedracht kan zich dus manifesteren.

Dat gebeurt - de climax - als in het derde bedrijf de rivalen Hassan en Abdul voor de eerste en enige keer van aangezicht tot aangezicht komen te staan en de laatste ontmaskerd wordt. Deze eerste scène vormt met het zesde tot en met achtste toneel, waarin de huichelachtige zoon met de liefdevolle vader geconfronteerd wordt, een der hoogtepunten van het spel.

De catastrofe nadert. Het vierde bedrijf stelt tegenover de vleiende hoffelijkheid van de Nederlandse gezant de fierheid van de Makassaarse prinses, en tegenover de snoeverijen van de Nederlandse generaal de waardigheid van de Bantamse vorst. De beide laatste tonelen worden ingenomen door Agons adviezen voor de naderende strijd aan Hassan en het afscheid der gelieven.

De ontknoping in het laatste bedrijf is radicaal: de dood van Agon, na het verhaal van de dood van Hassan en Fathema. Ondanks de verslagen van Ibrahim en Camoeni, die noodzakelijk waren om het verloop van de strijd te doen kennen, is ook dit bedrijf een hoogtepunt, waartoe niet weinig bijdraagt de wisseling der stemming van Fathema. Vooral het slottoneel echter is van een grote dramatische bewogenheid. Het is een gelukkige gedachte van de auteur geweest, het verslag van de dood van Hassan en Fathema te laten doen bij het sterfbed van Agon, wiens einde daardoor sterk aan tragiek wint.

Bijzondere aandacht verdient de versificatie van *Agon*, die naar achttiende-eeuwse maatstaven zeer gebrekkig was, zodat het gezaghebbende literaire tijdschrift dier dagen over Van Haren verklaarde: 'het verzenmaken en rymen is 's Mans zaek niet'¹.

Het klassieke drama werd vrijwel altijd, en zeker in de achttiende eeuw, geschreven in alexandrijnen; de regels rijmde paarsgewijs en de paren hadden afwisselend slepend of staand rijm. Op het

1 *Nieuwe Vaderlandsche Letter-oefeningen*, derde deel, eerste stuk (Amsterdam 1770), blz. 237.

eerste gezicht zijn ook de verzen van *Agon* alexandrijnen, maar dan zulke waarin het natuurlijke woordaccent veelvuldig het metrum geweld aandoet, zodat b.v. in vs. 1441 ('Die nooyt als tot het goed' hebt gebruikt uw vermogen') de eerste syllabe van *gebruikt* samenvalt met de arsis, de tweede met de thesis. Bij nadere beschouwing blijkt Van Haren's vers echter een eigen structuur te bezitten, waarmee samenhangt dat de cesuur niet in alle regels op dezelfde plaats ligt. Het lijkt daardoor meer op de versificatie van de vroeg-zeventiende-eeuwse toneelschrijvers, zoals de jonge Vondel of de beginnende Bredero¹, dan op de veel schematische vormgeving van zijn achttiende-eeuwse tijdgenoten. Maar ook het Franse vers heeft altijd een grote bewegingsvrijheid gekend, zelfs de Franse alexandrijn.

Het oorspronkelijke vers van *Agon* - dat van de tweede druk is naar de eisen des tijds veel sterker gemetriseerd - heeft een aantal, meestal vier, zware accenten, waaromheen lichtere zijn gegroepeerd. Als voorbeeld geef ik de eerste vier regels van I, 2; de lettergrepen met de sterkste accentuering zijn gecursiveerd.

Uw *wil* is door myn *mond* verkondigd aan de *Grooten*,
 En uw *last* is *gebragt* aan d' *eerste Hof*genooten:
 Een *ieder* zal hier *zyn*, gelyk *vereischd syn plicht*,
 Op de *bestemde tyd* en 't *uur* daar toe *gericht*.

De accenten kunnen zodanig gelegd zijn dat de regels zuivere of nagenoeg zuivere alexandrijnen zijn (vgl. de eerste en de derde regel), maar de structuur van het tweede vers is zeker niet jambisch. Wat Stakenburg met betrekking tot *De Geusen* constateerde, geldt evenzeer voor *Agon*: 'men moet de onderdeelen van een vers in bepaalde ademgroepen bijeen nemen, en hier en daar een pauze of verheffing in de stem aanbrengen om ze recht te doen wedervaren'². Het ritme in Van Haren's vers wordt dus in sterke mate door versnellingen en vertragingen bepaald.

1 Vgl. G. Stuiveling: *De structuur van Bredero's vers* in: *Rodd'rick ende Alphonsus*, Zwolle 1968.

2 A. Stakenburg, *a.w.*, blz. 110.

Bilderdijk heeft Van Haren verweten, dat hij geen zuivere, soms zelfs geen verstaanbare taal schrijft¹. Ook in *Agon* komen verzen voor die de bedoeling van de schrijver niet nauwkeurig weergeven. Sprekende voorbeelden daarvan zijn vs. 395-396 en 607. Men heeft de verklaring van het verschijnsel, te uitsluitend, gezocht in de oriëntering van Van Haren op het Frans, waaraan gallicismen als *braaven* (= dapperen, vs. 1058), *de eerste* (= het eerst, vs. 342), *zich wreken van* (vs. 225) of *zich vertrouwen aan* (vs. 516) te wijten zijn.

Karakteristiek voor de taal van Van Haren is de nevenschikkende verbinding van object en objectszin (vs. 45-48), alsmede het gebruik van de absolute constructie (vs. 137, 259). Kenmerkend is ook het participium in een positie waarin wij de infinitief zouden gebruiken (*heeft... gezien... vliên*, vs. 223-224). Soms worden woorden verkort (*voorneem*, vs. 241; *licht*, vs. 636) of zinnen op een voor ons gevoel vreemde wijze samengetrokken (vs. 269-270, 625-626). Verder treft men nogal eens een pars pro toto aan; in het bijzonder wordt dikwijls een eigenschap van een persoon voor de persoon zelf genoemd, b.v. *uw bevalligheeden* (vs. 430) voor: u.

Wat de spelling betreft, valt het meest op, dat de uitgang van de werkwoordsvorm derde persoon enkelvoud in de tegenwoordige tijd meestal *-d* is. De interpunctie doet willekeurig aan. De komma is in veel gevallen niet een grammaticaal maar een ritmisch of prosodisch teken, vooral binnen de regels, en soms een accentteken. Een kommapunt komt voor op plaatsen waar wij een komma zouden zetten; het uitroepteken heeft wel eens de waarde van een vraagteken. Daar de interpunctie niet altijd gemotiveerd is, moet soms over het leesteken, inzonderheid over de komma, heen gelezen worden.²

Strekking

Agon, Sulthan van Bantam is het eerste Nederlandse drama dat een onderwerp uit onze koloniale geschiedenis behandelt. Dat is

- 1 In de *Voorrede van den Uitgever* bij de bewerking van *De Geuzen, Vaderlandsch Dichtstuk* (Amsterdam 1785, blz. XIII) door hemzelf en Rhyndis Feith.
- 2 Voor een uitvoeriger beschouwing van taalgebruik en orthografie van Van Haren verwijs ik naar A. Stakenburg, *a.w.*, blz. 112-120.

mede een reden waarom wij het stuk een der belangrijkste uit het Frans-klassieke genre mogen noemen. De oudere literatuur kent weinig werken die zich met de Nederlandse bezittingen overzee bezighouden. Als men er al over spreekt, is het slechts terloops; boeken die Indië, Indische mensen, toestanden of gewoonten tot onderwerp hebben, zijn er nauwelijks, en wat er is, heeft als grondtoon de verheerlijking van de Hollanders en de Compagnie. Dat is b.v. het geval met het een kwart-eeuw vroeger verschenen dichtwerk van Jan Harmensz. de Marre, *Batavia, begrepen in zes boeken* (1740). De woorden die Van Haren zijn hoofdfiguren in de mond legt, getuigen daarentegen van weinig bewondering voor de Compagnie en haar dienaren. Deze worden beschuldigd van hebzucht en barbaarsheid en betiteld als tweedrachtzaaiers en tirannen.

Zo nadrukkelijk zijn die uitingen, dat Jonckbloet en na hem o.a. Te Winkel en Prinsen in het spel een hekeling van onze Indische politiek zagen¹. Dezelfde onjuiste visie op de bedoeling van de auteur gaf G.A. Geerligts de opmerking in de pen, dat Onno Zwier gevoeld moet hebben dat er weinig plaats overbleef voor een bij God bevoorrecht Nederland als Agon zegt:

Hun vriendschap is altijd de prijs van 't hoogste bod,
En 't geld is maar alleen der Europeërs God.

Hij was van oordeel, dat Van Haren in *Agon* scherp het ‘verdeel en heers’ van de V.O.C. getekend heeft². Busken Huet, die meende dat al Onno's werken getuigen van zelfbeschuldiging in verband met de gebeurtenissen van 1760 en dat de auteur met al zijn literaire arbeid het doel had zich te rehabiliteren, zag in *Agon* en *Fathema* de belichaming van de openbare mening der volken van

- 1 W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, derde druk (Groningen 1884-1886), deel V, blz. 166.
J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, tweede druk (Haarlem 1922-1927), deel V, blz. 443.
J. Prinsen J. Lzn., *Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis*, derde druk ('s-Gravenhage 1928), blz. 436-437.
- 2 G.A. Geerligts, *O.Z. van Haren en De Geuzen* (Noord en Zuid XVI, 1893, blz. 127-146). Geerligts citeert naar de tweede druk (III, 2, in de eerste editie vs. 763-764).

de Archipel omtrent de Nederlandse heerschappij: Agon geeft die mening weer in de gedaante van krachtige maar gematigde oppositie, Fathema in die van hartstochtelijke haat¹.

Wel héél ver ging J.A.F.L. Baron van Heeckeren, die *Agon, Sulthan van Bantam* beschouwde als een voorloper van *Max Havelaar*: de auteur zou hebben willen aantonen hoe de macht van de Republiek op ongerechtigheid gegrondvest was en hoe in het bijzonder in Indië die macht door bloed en tranen verkregen werd. Van Haren wordt evenals Multatuli bij hem ‘een tolk van het volksgeweten’ en *Agon* wordt evenals *Max Havelaar* een ‘kreet des gewetens’².

Terecht leverde W.M.F. Mansvelt kritiek op het artikel van Van Heeckeren in het bijzonder, en op de these van de koloniale hekeling in het algemeen. Hij betoogde, dat een vergelijking met Multatuli alle elementaire aanknopingspunten mist: Multatuli bemoeit zich niet met de ‘buitenlandse politiek’, maar richt zich tegen het inwendig bestuur, is begaan met het lot van de Javaan, de gemene man; *Agon* echter is de tragedie van een vorstenhuis, van een volk als geheel. Pas in 1799 komt de kwestie van het inwendig bestuur, de ondoelmatigheid der exploitatie en de onbillijkheid tegenover de Javaan ter sprake. Van Haren had niet de mentaliteit die aan Multatuli's werk ten grondslag ligt, en een vergelijking met de schrijver van *Max Havelaar* is derhalve een cultuur-historisch anachronisme³.

De ‘fabel van de koloniale kritiek’, meent Mansvelt, zal wel ontstaan zijn onder invloed van Willem van Haren's lierzang op de Chinezenmoord te Batavia in 1740⁴. Voor Onno's eigen mening over de oorlog tegen Bantam verwijst hij naar de biografie van Camphuis, waarin aan het einde van de alinea die Speelmans motivering van het voorstel tot ingrijpen in Bantam bevat, de ‘kant-

1 Cd. Busken Huet, *a.w.*, blz. 37-38.

2 J.A.F.L. Baron van Heeckeren, *Een voorganger van Multatuli* (Taal en Letteren IV, 1894, blz. 329-338).

3 W.M.F. Mansvelt, *Onno Zwier van Haren geen voorloper van Multatuli* (De Gids 1920, IV, blz. 307-319).

4 *Gedicht. Op den moord gepleegd aan de Chineesen te Batavia den IX Octob: Anno 1740* ('s-Gravenhage 1742). Het citaat op het titelblad van *Agon* kan er evenzeer aanleiding toe gegeven hebben.

tekening' gemaakt wordt: 'En men moet bekennen dat zo ooyt een oorlog om reedenen van Staatkunde, onder de menschen konde gebillykt worden, het deese oorlog was'¹.

Als een directe aanval op onze Indische politiek kan *Agon, Sulthan van Bantam* dus niet bedoeld zijn, maar dat de auteur als stof voor zijn spel juist de geschiedenis van Ageng koos, moet toch wel verklaard worden uit het feit dat hij daarin een element van onbillijkheid, misschien zelfs wel van onrechtvaardigheid, aan de zijde der Hollanders ontdekt had. In de eerste plaats blijkt Van Haren geen onverdeelde bewondering gehad te hebben voor de man die de oorlog tegen Bantam doorgedreven had, gouverneur-generaal Speelman, die wel 'verscheidene groote diensten van pen en deegen' bewezen had, maar over wie hij verder mededeelt: 'syne staatkundige grondbeginselen hielden meerder over na 't geen het belang, als na 't geen de welgepaste billykheid leerde'². Zeer sympathiek daarentegen was hem Speelmans opvolger Camphuis, die zich als raad van Indië tegen de plannen van de hoogste gezagsdrager met betrekking tot Bantam verzet had. Bovendien heeft Van Haren niet alleen de Agon van het drama, maar evenzeer die van de historie als een goed vorst getekend; de zoon, wiens zijde de Compagnie door haar interventie koos, schilderde hij daartegenover in zeer zwarte kleuren. Dit alles, gevoegd bij zijn opvatting over oorlogvoering 'om reedenen van Staatkunde', leidt tot de conclusie dat hij de strijd tegen Bantam waarschijnlijk zonder meer veroordeeld zou hebben als de Engelse invloed daar niet voor een complicatie gezorgd had.

Tegenwoordig beschouwt men *Agon* als Van Haren's reactie op de onverkwikkelijke gebeurtenissen in zijn familielevens en op zijn staatkundig faillissement. Als dat juist is, hebben wij een tweede reden om het spel een der belangrijkste achttiende-eeuwse tragedies te noemen.

Zei Kalff nog aarzelend, dat de auteur van *Agon* persoonlijke herinneringen met de historische stof verweven *schijnt* te hebben³,

1 *Leeven van Joannes Camphuis*, blz. 17.

2 *Idem*, blz. 16.

3 G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (Groningen 1906-1912), deel V, blz. 501.

Mansvelt poneerde in het eerder genoemde artikel de stelling dat het spel de lijdensgeschiedenis bevat van Van Haren als staatsman en vader, gezien op bijzondere wijze en verstoppt in een episode uit onze koloniale geschiedenis¹. De strekking van het drama omschrijft hij als volgt: ‘De ondergang van het edele voorgeslacht brengt het noodlot over een gansch volk, overgeleverd als het thans is aan een bedorven nageslacht, dat heult met den vreemdeling’. Hij ziet het stuk als een aanklacht tegen het verbasterende nageslacht en als een apologie van de auteur². Agon als de wijze vader, meent Mansvelt, kon niet tevens de drager zijn van eigenschappen als onversaagde dapperheid en onbuigzame familietrots, waarvoor de schrijver derhalve de figuren Hassan en Fathema gecreëerd heeft. Deze drie personen ‘zijn de differentiatie van Van Harens eigen karakter of althans van de eigenschappen door hem bewonderd’. Het verbond van deugden wordt overwonnen door de samenspanning van lage eerezucht en gewetenloze hebzucht.

Stakenburg trekt de lijnen van Mansvelts opstel scherp door: ‘De dichter schildert Bantam niets anders dan de Republiek der Vereenigde Nederlanden, waar een gehate vreemdeling aan de touwen trekt en intrigeert’; Steenwijk speelt de rol van Brunswijk³; Abdul staat voor Van Haren's ontaarde kinderen, ‘liever onderworpen aan het oordeel van hen, in wie zij middelen zien tot eigen verheffing, dan hun voordeel doende met de levenslessen van een vader’. Aan de andere kant staat Agon, evenals Onno strijder voor vaderland en vrijheid; ‘Fathema - een Oostersche Adeleide - en Hassan - de trouw gebleven kinderen - zijn daarbij zijn steun’⁴.

Het centrale gevoel van Van Haren is, aldus Stakenburg, ‘het lijden aan de tijd’. Dit in wezen romantische sentiment, dat zich

- 1 De eerlijkheid gebiedt te vermelden, dat ook Van Heeckeren (in het genoemde artikel) vastgesteld heeft, dat Van Haren in de geschiedenis van Ageng een schets van zijn eigen leed zag: zijn kinderen waren niet beter dan de snode Abdul; de hertog van Brunswijk, die zijn schoonzoons had aangehitst, handelde niet beter dan de O.I. Compagnie (blz. 330).
- 2 In dit verband stelt hij de vraag of Marten Corver, die het in de winter van 1769 op 1770 opgevoerd heeft, na die vertoning misschien ‘een duidelijke wenk’ gekregen heeft om het niet meer ten tonele te brengen.
- 3 Van Haren zal Cardeel wel naar diens plaats van herkomst de naam Steenwijk gegeven hebben; de gelijkheid met *Brunswijk* is niettemin opmerkelijk.
- 4 A. Stakenburg, *a.w.*, blz. 63-64.

na de gebeurtenissen van 1760 en 1761 naast het ideaal van nationale en godsdienstige vrijheid presenteert, richt zich in het werk van Onno Zwier op het verleden en op de toekomst. Tot het dichtwerk dat zich naar het verleden keert, behoort *Agon, Sulthan van Bantam*. Stakenburg maakt onderscheid tussen Van Haren's zedelijke val in de ogen van zijn familie en zijn val als staatsman, waarvan de eerste 'het overgangsstadium scheidt, waarin zijn nog niet gelouterd zieleleed zijn dichterschap dienstbaar maakt aan bepaalde, persoonlijke gevoelens', die o.a. in de dramatische eersteling hun neerslag vinden¹. Van enige vooropgezette bedoeling om de indruk van het gebeurde van 1760 uit te wissen, wil Stakenburg contra Huet² niets weten: al het dichtwerk van Van Haren is de onmiddellijke weergave van de centrale idee, 'wortelend in zijn tot talent ontwikkelde aanleg en zijn zedelijk-maatschappelijke val'³.

Ook G. Knuvelder is van mening dat Van Haren in de tragiek van *Agon* de tragiek van zijn eigen leven herkend heeft. Terwijl Stakenburg nog formuleerde: 'De kroon van den ouden *Agon* (...) past Onno Zwier'⁴, beweert Knuvelder: 'Agon is Van Haren zelf'; buiten-tekstueel noemt hij hem zelfs 'de geïdealiseerde Van Haren'⁵.

Nu is het zeker waar, dat *Agon, Sulthan van Bantam* zijn ontstaan mede te danken heeft aan de levenservaringen van de auteur, maar de stelling dat *Agon van Bantam* Onno Zwier van Haren *is*, valt, hoe aantrekkelijk zij ook zijn mag, niet met bewijzen te staven. Dat geldt trouwens evenzeer voor de minder ver gaande beweringen van Mansvelt en Stakenburg. Dat Van Haren bij het schrijven van het drama de bedoeling had die men er vooral sinds het artikel van Mansvelt achter ziet, is wel een zeer voor de hand liggende opvatting, maar binnen noch buiten de tekst is er een stringent bewijs voor te vinden. Zij berust uitsluitend op de parallel tussen de inhoud van het drama en het leven van de auteur. Daarmee wil

1 A. Stakenburg, *a.w.*, blz. 60-62.

2 Cd. Busken Huet, *a.w.*, blz. 43.

3 A. Stakenburg, *a.w.*, blz. 67.

4 A. Stakenburg, *a.w.*, blz. 64.

5 G. Knuvelder, *a.w.*, blz. 435.

niet gezegd zijn, dat zij onjuist is; wel, dat het stuk die tendens minder opzettelijk gekregen kan hebben dan kennelijk meestal aangenomen wordt. Maar ... ook daarvoor zijn geen bewijzen!

Al degenen die over de strekking van *Agon* geschreven hebben, zijn voorbijgegaan aan de meergenoemde *Voorreeden*. Van Haren deelt daarin mede, dat zijn tragedies vervaardigd zijn naar aanleiding van een gesprek, tijdens hetwelk iemand betoogde dat het korte bestaan van de Republiek niet voldoende stof bood voor een treurspel volgens de door hem geschetste beginselen en dat het onmogelijk zou zijn een dergelijk stuk te vertonen zonder aan iemand der nog in leven zijnde Nederlanders enige aanstoot te geven. Van Haren beweerde het tegendeel en noemde vier onderwerpen, waarvan *Agon*, *Sulthan van Bantam* er een was¹. Verder stelt Onno Zwier vast, dat treurspelen indruk kunnen maken op de geest en het hart van de toehoorders. Vooral kunnen toneelspelen goed doen ‘wanneer die uytboesemen gevoelens van eer en deugd, en vertoonen pryswaardige daaden voor de Godsdienst, het Vaderland, Vrouw, Ouders, of Vrienden, uitgevoerd; hoe zeer met tegenstribbelingen, en ongelukken vermengd, en met gevaar van goed en leeven, des noods, volbracht’. De bewuste indruk kan ook teweeg gebracht worden door uitbeelding van slechte gevoelens en daden, ‘mits men die gebruike gelyk duisterheid en schaduw in de Schilderkunst dienen om 't licht des te meer te doen uitschynen’².

Uit deze en soortgelijke notities blijkt, dat Van Haren zijn tragedies bedoeld heeft als de toepassing van zijn theorie over het nationale drama³, als algemene lessen in de waarde van deugd- en plichtsbetrachting. Ook *Agon*, *Sulthan van Bantam* moet dus in eerste instantie als zulk een les geïnterpreteerd worden. Van Haren wenste dat treurspelen, inzonderheid die welke een onderwerp uit de vaderlandse geschiedenis behandelden, didactisch zouden

1 *Proeve*, Voorreeden, blz. A 5r. De andere onderwerpen waren: Jonkvrouw Maria van Malsen of Noord-Holland verlost, De dood van Prins Willem de Eerste, en Pelimao den Alfoerees.

2 *Proeve*, Voorreeden, blz. A 4v.

3 Zie daarvoor ook het begin van de paragraaf over *Structuur en vorm*.

zijn, en *Agon* kan derhalve niet als een louter subjectief stuk beschouwd worden. Dat de persoonlijke ervaringen van de auteur de bewerking van de geschiedenis van Ageng sterk beïnvloed hebben, is echter onloochenbaar. Ze stonden er borg voor, dat die bewerking niet mislukken kon. De vooral door Stakenburg en Knuvelder verkondigde these van de bijzondere strekking verwerp ik dus niet, maar ik acht die strekking beslist ondergeschikt aan de algemene tendens die Van Haren voor nationale treurspelen verlangde.

Agon, Sulthan van Bantam verscheen ongeveer negen jaar na de ‘cause célèbre’. Voor een apologetisch geschrift van strikt persoonlijke aard is dat wel wat laat, zeker wanneer het geschreven moet zijn ‘onder de directe indruk van het familieschandaal’¹; het is denkbaar, dat het werk lang in portefeuille gehouden is, maar daarvoor zijn bij mijn weten geen aanwijzingen. Bovendien prevaleren in het spel de staatkundige verhoudingen en belangen op de familierelaties. Dat is karakteristiek voor het toneelwerk van Van Haren. Trouw aan zijn dramatische principes, verheerlijkt hij zelfs in het blijspel *Pietje en Agnietje* oude vaderlandse deugden: rechtvaardigheid, eenvoud van zeden en goede trouw, die Nederland groot gemaakt hebben en waarnaar zijn landgenoten terug moeten keren². Ook in de geschiedenis van een der grootste Bantamse vorsten heeft hij willen demonstreren wat de waarde is van het beoefenen van godsvrucht en deugd, juist wanneer dat geschiedt ten koste van lijf en goed, en waartoe verlies van (nationale) deugden leiden kan. De laatste woorden van de stervende Agon laten ons over de tendentie van het drama niet in het onzekere. Mansvelt heeft die strekking begrepen, maar in de formulering ervan³ het deugdaspect ten onrechte buiten beschouwing gelaten; Stakenburg en vooral Knuvelder accentueren het persoonlijke element te sterk.

1 A. Stakenburg, *a.w.*, blz. 63.

2 G. Knuvelder, *a.w.*, blz. 431.

3 Zie hiervóór blz. 37.

Franse invloed

Agon, Sulthan van Bantam heeft hetzelfde thema als *Mithridate* (1673) van Racine: ‘the family in disorder’¹. Het Franse spel handelt echter over de minnenijd tussen een vader en zijn zoons. Mithridate, koning van Pontus, is verloofd met de onder morele dwang naar zijn hof gebrachte Monime. Na van een zware nederlaag tegen de Romeinen te zijn teruggekeerd, bemerkt hij, dat zijn zoon Pharnace niet alleen met de vijand heult maar ook zijn medeminnaar is. Bij zijn arrestatie - gevolg van de weigering, een bevel van zijn vader op te volgen - zegt Pharnace, dat ook zijn broer Xipharès Monime bemint. Door list komt Mithridate erachter, dat die liefde wederkerig is. Monime weigert nu met de koning te trouwen, en deze besluit dat zij gedood zal worden. De uit zijn gevangenschap ontkomen Pharnace sticht wanorde in het leger, dat hij uit naam van de Romeinen vrede belooft. Xipharès mengt zich onder de rebellen, met andere bedoelingen, maar zijn vader ziet ook hem voor een verrader aan. Hij wil zich op de beide zoons wreken. De straf (door vergif) aan Monime wordt op het laatste moment door tegenbevel van de koning niet voltrokken. Die order is uitgevaardigd nadat Xipharès zijn vader in een gevecht met de Romeinen te hulp gesnel is. Mithridate wordt gewond binnen gebracht. Hij geeft Monime aan Xipharès tot vrouw, beveelt hun te vluchten, en sterft.

Chr. van Schoonneveldt gaf indertijd de overeenkomst tussen *Agon* en *Mithridate* als volgt aan: ‘Wij zien dus in beide stukken een aziatisch vorst in jarenlangen strijd gewikkeld met een zich steeds uitbreidende wereldmacht. Van zijn twee zonen, die beide op een aan het hof verkeerende jonkvrouw verliefd zijn, heult de een met den vijand, terwijl de ander moedig voor de zaak zijns vaders strijdt. De ontrouwe zoon doet met vijandelijke hulp een aanval op zijn vader en bewerkt aldus diens dood’².

Deze formulering doet de verhoudingen niet geheel recht wedervaren: de Aziatische vorst in beide spelen is een historisch feit en

1 Term van J.C. Lapp, *Aspects of Racinian tragedy* (Toronto 1955), blz. 4.

2 Chr. van Schoonneveldt, *Over de navolging der klassiek-fransche tragedie in nederlandsche treurspelen der achttiende eeuw*, diss. Groningen (Doetinchem 1906), zie blz. 89-94.

dit gegeven moet dus, als een toevalligheid, buiten beschouwing gelaten worden; er is bij Van Haren geen sprake van jarenlange *strijd* en in zijn stuk heeft slechts één zoon de prinses lief. Ook de constatering van een tegenstelling tussen ‘de zachtmoedige, onderworpen Monime en de fiere Fathema’ stemt, althans ten dele, niet overeen met de feiten: als Mithridate haar liefde voor zijn zoon ontdekt heeft, weigert Monime met de vader te trouwen. Verder geeft Van Schoonneveldt een lijst van de figuren van *Agon* die met die van *Mithridate* corresponderen, maar hij vermeldt niet, dat Van Haren's tragedie er drie meer telt: Steenwijk, Ibrahim en Saint Martin.

Belangrijker, hoewel allerm minst spectaculair, zijn de detailovereenkomsten. In zijn studie geeft Van Schoonneveldt daarvan het volgende overzicht:

Agon

I³. Fathema verhaalt haar lotgevallen. Haar moeder is door de Hollanders gedood, haar vader als balling aan Agons hof gestorven. Zij wacht op den echtgenoot, dien Agon haar zal aanwijzen.

I⁵. Hassan heeft Fathema van kindsbeen af bemind.

I⁵. Hassan strijdt zegevierend tegen de Hollanders.

II¹. Fathema schenkt haar liefde aan Hassan.

II⁴. Fathema verwijt Abdul zijn heulen met de Hollanders.

III¹. Agon spreekt zijn zonen toe en herinnert aan den loop van zijn veertigjarige regeering.

III¹. Agon verdeelt zijn gebied, schenkt Bantam aan Abdul en Tartassa aan Hassan.

Mithridate

I³. Monime verhaalt haar lotgevallen. Haar vader is door de Romeinen gedood. Zij wacht al lang op het voltrekken van haar huwelijk met Mithridate.

I¹. Xipharès heeft Monime bemind lang voordat zij Mithridate kende.

I¹. Xipharès onderscheidt zich in den strijd tegen Rome.

II⁶. Monime bekent Xipharès te beminnen.

I³. Monime verwijt Pharnace zijn heulen met Rome.

III¹. Mithridate spreekt zijn zonen toe, herinnert aan den loop van zijn veertigjarige regeering en deelt hun zijn plannen mee.

I¹. Tijdens de afwezigheid van Mithridate regeert Pharnace over Pontus, Xipharès over Colchos.

III¹. Aan 't slot van dit tooneel laat Agon den ongehoorzamen Abdul gevangen nemen.

III¹. Aan 't slot van dit tooneel laat Mithridate den ongehoorzamen Pharnace gevangen nemen.

V^{3 4 7}. In het laatste bedrijf strijdt Abdul aan de zijde der Hollanders tegen zijn landgenooten en brengt zijn vader een doodelijke wonde toe. Agon sterft op het tooneel.

V⁴. Pharnace strijdt aan het hoofd der Romeinen tegen zijn landgenooten en drijft zijn vader tot zelfmoord. Mithridate sterft op het tooneel.

Bij het samenstellen van dit overzicht heeft Van Schoonneveldt twee maal een vergissing gemaakt. In de eerste plaats is het niet juist, dat Hassan zegevierend tegen de Hollanders gestreden heeft (I, 5); hij heeft een opstand in Tartassa neergeslagen, dus niet tegen buitenlandse vijanden gevochten. De parallel vervalt daarmee. Evenmin is het waar, dat de arrestatie van Pharnace aan het slot van III, 1 geschiedt; ze vindt plaats in een apart toneel (III, 2), maar dit is natuurlijk slechts een formeel verschil.

Verder dient opgemerkt te worden, dat Mithridate, anders dan Agon, in zijn toespraak (III, 1) de duur van zijn regering niet noemt. Dat de sultan van Bantam veertig jaar geregeerd heeft, is de lezing van de tweede druk van *Agon*; de eerste editie heeft vijftig jaar.

De lijst van overeenkomsten tussen *Agon*, *Sulthan van Bantam* en *Mithridate* is, zoals Van Schoonneveldt die geeft, niet compleet. Er kan aan toegevoegd worden:

1. De weigering van Fathema en Monime, iemand te trouwen die met de vijand heult (II, 4 - I, 3).
2. De mening van Abdul en Pharnace dat die weigering voortkomt uit voorkeur voor de broer (II, 4 - I, 3).
3. De vrees van de ongehoorzame zoon dat de Hollanders resp. Romeinen te laat zullen komen (I, 6 - I, 5).
4. De uitspraak van Agon resp. Mithridate dat de vijand de ontrouwe zoon zal straffen (V, 6 - V, 5).

Van Schoonneveldt beschouwde *Agon* als een 'navolging van *Mithridate*' en beweerde: 'Op de grondslag van dit drama heeft

O.Z. van Haren zijn *Agon, Sulthan van Bantam*, opgetrokken¹. In verband hiermee moet er nogmaals op gewezen worden, dat Van Haren zeer belezen was in de Franse literatuur en dat hij dus ongetwijfeld ook *Mithridate* goed gekend heeft. Als wij verder in aanmerking nemen, dat hij over een uitstekend geheugen beschikte en dat er in de historische stof die hij ging bewerken, parallellen waren met de inhoud van *Mithridate*, dan is zeker de veronderstelling gewettigd dat de gesignaleerde ‘ontleningen’ langs mnemotechnische weg in zijn spel terecht gekomen zijn. Dat wordt te meer aannemelijk daar de verschillen tussen de beide drama's groter blijken te zijn dan de overeenkomsten. Naar inhoud en geest is Van Haren's stuk een volkomen andere tragedie dan *Mithridate*: het Franse spel is een liefdesdrama waarin de politiek een rol speelt, in het Nederlandse is de verhouding precies andersom.

Het opvallendst is het verschil in de karaktertekening der titelhelden. Van Haren presenteert zijn hoofdpersoon als een wijs, rechtvaardig en vroom vorst en als een liefdevol vader. *Mithridate* daarentegen is een despoot: vroeger heeft hij twee van zijn kinderen om een geringe reden omgebracht en nu bedreigt hij zijn zoons met zijn wraak, eerst vanwege hun liefde voor Monime, later om hun al dan niet vermeende verraad. Als hij op een gegeven moment met betrekking tot Xipharès van wraak afziet, is dat niet uit vaderliefde maar uit staatsbelang. *Agon* echter blijft de liefhebbende vader: als Abdul zich in de strijd komt mengen, gelooft *Agon* dat dit met goede bedoelingen geschiedt.

De compositie van de verhouding tussen de rivaliserende broers maakt de indruk, bij Van Haren hechter te zijn dan bij Racine. In elk geval staan Abdul en Hassan vijandiger tegenover elkaar dan Pharnace en Xipharès. Dat is verklaarbaar uit het feit dat de laatsten inzake hun liefde niet alleen elkaars mededingers zijn, maar ook die van hun vader, en daardoor tot op zekere hoogte lotgenoten. De politieke tegenstelling tussen de broers is ongecompliceerd: Pharnace is een vriend der Romeinen, Xipharès draagt hun een dodelijke haat toe. In hoeverre het verraad van Pharnace verband

1 De door Van Schoonneveldt aangewezen parallellen met *Horace* (1640) van Corneille blijven, als van gering belang, korthedshalve buiten beschouwing.

houdt met de liefde van zijn broer voor Monime, is niet geheel duidelijk. Het is ook niet erg belangrijk: Pharnace is altijd ‘des Romains admirateur secret’ (II, 3) geweest. Anders staat het met Abdul. De liefde van Hassan en Fathema voor elkaar is van essentiële betekenis voor de handeling. Dat de prinses met zijn broer zal trouwen, maakt het besluit van Abdul om van de macht der Hollanders gebruik te maken, vaster. Sprak Pharnace nog over ‘mon amour’ (I, 5), Abdul rept met geen woord over liefde. Wel heeft hij altijd, naar hij zegt, ‘by Fathema gevonden al syn vreugd’ (vs. 436); maar uitsluitend om haar rechten, niet om haar persoon, begeert hij een huwelijk met haar.

Groot verschil is er verder in de rol die de prinsessen spelen. Beiden vertoeven aan het hof, maar hun positie is niet gelijk: Monime is de reeds tot koningin gekroonde bruid van de koning, Fathema is de protégée van de sultan; Monime noemt zich een ‘esclave couronnée’ (I, 3), Fathema is volkomen vrij. Beide vrouwen hebben invloed op het verloop van de handeling, maar ook daarin is onderscheid. Monime spoort Xipharès aan, haar te beschermen tegen Pharnace (I, 2), met wie zij weigert te trouwen. Later wijst zij ook zijn vader af (IV, 4), wat tezamen met het feit dat zij onbedoeld haar liefde voor Xipharès verraadt, van invloed is op het gedrag van Mithridate. Zij dreigt het slachtoffer te worden van de minnenijd tussen de vader en zijn zoons. Op de oorlog tegen de Romeinen heeft zij geen feitelijke invloed. Fathema speelt wel een politieke rol: de beslissing over oorlog of vrede hangt voor een deel van haar af; haar antwoord op de eisen der Compagnie is, met dat van Agon, bepalend voor wat de Hollanders zullen doen. Haar betekenis voor Abduls handelen zagen wij in de vorige alinea.

Het is jammer, dat de echt vrouwelijke eigenschappen bij Fathema weinig tot hun recht komen. De schuld daarvan ligt gedeeltelijk bij de auteur zelf: de grondtrek van het karakter zijner vrouwenfiguren is kordaatheid¹. Voor een ander deel moet men de verklaring zoeken in de Frans-klassieke tragedie als zodanig, die

1 J.A.F.L. van Heeckeren, *De weduwe van O.Z. van Haren* (De Gids 1875, III, blz. 493-540).

immers vooral de uitbeelding is van mannelijke hartstochten, wat impliceert dat de liefde niet de bron is waaruit de actie voortvloeit. Met name in het werk van Corneille heet dat het geval te zijn; motor van zijn tragedies zou in de eerste plaats zijn de plicht, de eer, het staatsbelang, de wraakzucht¹. Van Haren heeft zijn kroonprinses van Makassar op volmaakt natuurlijke wijze met die laatste eigenschap toegerust: de wraakzucht komt bij Fathema voort uit de gekrenkte trots van een van alles beroofde erfgename.

Het verdient aandacht dat *Agon, Sulthan van Bantam* met een andere tragedie van Racine, *La Thébaïde ou Les Frères Ennemis* (1664) het thema van de strijd tussen twee broers om de heerschappij gemeen heeft².

La Thébaïde behandelt de ondergang van het geslacht van Laïus, koning van Thebe. Deze is ten gevolge van machinaties der goden door zijn zoon Oepidus gedood. Die trouwt later met koningin Jocaste, niet wetend dat zij zijn moeder is. De uit dit huwelijk geboren zoons Étéocle en Polynice zullen krachtens een bevel van hun vader afwisselend een jaar regeren. Étéocle weigert echter zijn plaats af te staan. Over het koninklijk geslacht hangt de dreiging van de orakelspreuk:

Thébains, pour n' avoir plus de guerres
Il faut, par un ordre fatal,
Que le dernier du sang royal
Par son trépas ensablante vos terres. (II, 2)

Créon, broer van Oedipus, wil zelf koning worden en dan trouwen met Antigone, zuster van Étéocle en Polynice en geliefde van zijn zoon Hémon. Daarom houdt hij de twist tussen de broers levend. Hij breekt zelfs de wapenstilstand die gesloten is opdat Polynice een bezoek kan brengen aan zijn moeder, die vrede en verzoening probeert te bewerken. Ménécée, zoon van Créon, meent dat hij als jongste telg der koninklijke familie 'le dernier du sang royal' is en

1 V.-L. Saulnier, *La littérature française du siècle classique*, sixième édition revue (Paris 1961), blz. 50.

2 Op deze thematische parallel wees mij Drs. A.F. Rombout te Haren (Gr.), die ik daarvoor mijn dank betuig.

pleegt zelfmoord. Op verzoek van Polynice ontmoeten de ‘frères ennemis’ elkaar aan het hof. Créon heeft Étéocle aangespoord de strijd voort te zetten, en Polynice deelt mee dat hij alleen maar gekomen is om zijn broer uit te dagen. Jocaste, die nu al haar pogingen ziet falen, berooft zich van het leven. In de strijd die daarna ontbrandt, wordt Hémon door Étéocle gedood en sterven de broers door elkaars hand. Créon, nu koning geworden, stelt Antigone voor, met hem te trouwen, maar zij gaat heen en volgt het voorbeeld van haar moeder. De laatste van het koninklijk bloed is nu Créon; ook hij sterft.

Er zijn aanwijzingen, dat enkele passages van dit treurspel Van Haren voor ogen gestaan hebben toen hij zijn *Agon* schreef. De parallel tussen Agons antwoord aan Sinan (vs. 91-98) en het volgende citaat, waarin Créon tot Jocaste spreekt (I, 5), is te duidelijk om toevallig te kunnen zijn:

L'intérêt de l'Etat est de n' avoir qu'un roi,
 Qui d'un ordre constant gouvernant ses provinces,
 Accoutume à ses lois et le peuple et les princes.
 Ce règne interrompu de deux rois différents,
 En lui donnant deux rois, lui donne deux tyrans.
 Par un ordre souvent l'un à l'autre contraire,
 Un frère détruirait ce qu'aurait fait un frère;
 Vous les verriez toujours former quelque attentat,
 Et changer tous les ans la face de l'Etat.

Zie ook *La Thébaidé* IV, 3, waar het onderwerp ‘partager la couronne’ nogmaals aan de orde is.

Misschien komen er in *Agon* nog meer reminiscenties aan dit spel van Racine voor. Fathema's uitroep van wanhoop in vs. 1369-1380 lijkt b.v. een uitbreiding van de exclamatie van Antigone (II, 2): ‘O Dieux, que vous a fait ce sang infortuné, Et pourquoi tout entier l'avez-vous condamné? (...) Tout notre sang doit-il sentir votre colère?’ Créon zegt tot Étéocle in IV, 1: ‘Cependant, écoutez le prince votre frère, Et s'il se peut, Seigneur, cachez votre colère; Feignez...’; dezelfde raad tot veinzen krijgt Abdul van Steenwijk (vs. 569 e.v.), die een soortgelijke rol speelt als Créon.

Het verslag van O ympe, vertrouwde van Jocaste (V, 2) doet enigmatische denken aan dat van Camoeni (vs. 1331 e.v.). En houdt het laatste toneel van *Agon* misschien herinneringen in aan het verhaal van Créon over de dood der vorsten (V, 3)? Epische gedeelten als deze, zijn in de klassieke tragedies echter zo algemeen dat daaruit niet tot beïnvloeding geconcludeerd kan worden.

Is de held van het Frans-klassieke epos over het algemeen een in zedelijk opzicht smetteloze figuur, voor de tragedie werd vaak de eis gesteld dat de hoofdpersoon geen misdadiger is, maar dat hij ook niet te deugzaam is. Corneille wijkt daarvan af: 'le héros peut être un innocent qui tombe dans l'infortune ou un méchant malheureux'¹. Van Haren bevindt zich in zijn gezelschap: ook Agon is een deugdheld.

De eer te stellen boven het sentiment (vs. 1205-1206) en de plicht boven de liefde (II, 4) zijn typische uitingen van wat men wel eens de 'esprit cornélien' noemt. Dat de liefde gebaseerd is op de deugden van de geliefde, de achting de liefde bepaalt (vs. 281-284), is een der elementen van de tragedie van Corneille. Geheel in zijn geest handelt Fathema als zij haar liefde afhankelijk stelt van haar wraak (II, 4) en als zij zich beschouwt als de legitieme wreekster van haar ouders.

Dit soort gedachten blijven niet beperkt tot het werk van Corneille, maar komen in de achttiende eeuw algemeen voor. Wanneer wij in *Agon* een zekere 'esprit cornélien' bespeuren, behoeft Van Haren daarvoor dus niet als schuldenaar van Corneille te boek te staan. Om dezelfde reden behoeven het fataliteitsmotief en de hartstocht, die wij voornamelijk in de woorden van Fathema en Abdul aantreffen, niet aan Racine ontleend te zijn. Overigens is het de vraag, of het onderscheid tussen de tragedies van Corneille en die van Racine zo groot is als men tot voor kort meende. Er is in elk geval gebleken, dat de gangbare opvatting van de corneillaanse held als de supermens niet houdbaar is: 'the characters of Corneille are varied and complex and universal in their truth and interest'².

1 Ph. van Tieghem, *Petite histoire des grandes doctrines littéraires en France* (Paris 1957), blz. 52 en 54.

2 P.J. Yarrow, *Corneille* (London 1963), blz. 230.

Bibliografie

De eerste uitgave van *Agon, Sulthan van Bantam* verscheen in 1769 te Leeuwarden. De - gewijzigde - tweede druk is met *Willem de Eerste, Prins van Oranje* uitgegeven als *Proeve van Nederduitsche Treurspellen getrokken uit Vaderlandsche Gebeurtenissen* (Zwolle 1773). Hiervan verscheen onder de titel *Proeven voor Nederlands Tonneel*, eveneens te Zwolle, in 1779 een herdruk, uitgebreid met *Pietje en Agnietje of De Doos van Pandora*. Deze bundel werd vervolgens opgenomen in de twee delen *Mengelwerken* van ca. 1779, alsmede in *Dichterlijke Werken van Willem en Onno Zwier van Haren* (Amsterdam 1824-1827). J. van Vloten geeft in zijn *Leven en Werken van W. en O.Z. van Haren, Friesche Edellui* (Deventer 1874) eveneens de tekst van de tweede druk van *Agon*, maar vermeldt aan de voet van de bladzijden de varianten van de eerste editie¹. Verder is er van *Agon* een ongedateerde afzonderlijke editie van vóór 1786 (Amsterdam) en een van 1854 (Amsterdam). Ten slotte bestaat er een bewerking door Pieter van Schelle (Leiden 1786) en een door Mr. J. van 's Gravenweert (Amsterdam 1825).

Agon is ten minste twee maal in het Frans vertaald. De eerste vertaling, waarvan de schrijver niet bekend is, dateert van 1770 (Den Haag). Een vertaling door Hendrik Jansen (Parijs 1812) is verloren gegaan, althans niet teruggevonden. Achter het exemplaar van de eerste editie in de Atheneum-Bibliotheek te Deventer - het is afkomstig uit de nalatenschap van Mr. W.H. Cost Jordens - bevindt zich een Latijnse vertaling in manuscript; de auteur ervan is onbekend.

De wijzigingen die Van Haren voor de tweede druk in *Agon* aangebracht heeft, hebben - wellicht merendeels onbedoeld - soms de kracht der uitingen verzwakt. Voor een belangrijk deel zal dat wel direct samenhangen met de correcties in de metriek, die meer in overeenstemming gebracht werd met de eisen van de tijd. De herziening volgens Boileaus principe van 'polissez' en 'repolissez' lijkt mij er de oorzaak van, dat b.v. het affectieve karak-

1 Door J.J. Kalma is een *Bibliografie betreffende de Gebroeders O. Zw. en W. van Haren* (Leeuwarden 1956) samengesteld.

ter van de verzen 1369-1370 ('ô God, zyn 'er by u dan zekere geslachten, Tegen welk' uwe toorn zig nimmer kan verzachten!') in de tweede editie verloren ging: de exclamatie werd vervangen door een constatering: 'Zo zyn 'er dan by u, ô God, zomtyds Geslachten, Waar voor nog tyd nog deugd uw gramschap kan verzachten!'

Het meest opvallend is de verandering in het onderhoud van Agon en Saint Martin (IV, 4). De achttien regels waarin Agon het gesnoef van de gezant krachtig beantwoordt (vs. 1137-1154) zijn uitgedijd tot tweeënveertig regels, waarin zelfs sprake is van vroegere Nederlandse deugden: 'De Nederlander toen was maatig, zacht en vroom'.

Sommige passages komen in de tweede editie niet meer voor, andere zijn uitgebreid. In het vierde bedrijf is na het vierde toneel een scène toegevoegd: Agon zegt tegen Fathema, dat het in haar belang kan zijn, een Hollands aanbod te accepteren voor het geval dat het lot haar des sultans hulp ontnemt, als tenminste dat aanbod 'met Fathema's roem kan eenigszins bestaan', maar zij weigert.

Van Vloten merkte over de tweede uitgave al op, dat die 'hoewel dikwerf, niet altijd toch een verbetering heeten mag'¹. De moderne lezer, die zich niet door de strenge vormcriteria van het achttiende-eeuwse classicisme laat leiden, zal de eerste editie meer waarderen dan de latere uitgaven: de bezieling is eviderter en de dramatische kracht over het algemeen groter.

Waardering

Er is over de waarde van *Agon, Sulthan van Bantam* steeds verschillend geoordeeld. De mening van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, die al vermeld werd, is ongetwijfeld door de meeste tijdgenoten van de auteur gedeeld, maar Marten Corver, die met de opvoering van het stuk geen succes had, schreef in 1786 over de spelen van Van Haren: 'het zijn zaken, en geen woorden'; de jonge dichters konden bij Onno Zwier in de leer gaan². In een

1 J. van Vloten, *Leven en Werken van W. en O.Z. van Haren* (Deventer 1874), blz. 232.

2 M. Corver, *Tooneel-aanteekeningen vervat in een omstandigen Brief, Aan den Schrijver van het Leven van Jan Punt...* (Leiden 1786), blz. 184 en 196.

samenspraak tussen oom en neef laat Simon Stijl de oom over de tragedies van Van Haren zeggen: ‘Ja! die stukken zouden goed zyn, zo de taal goed was. Maar dat is beklaglyk! alles heeft een Fransch accent, en dit gaat zo ver...’, waarop de jongste invalt: ‘Daar zyn ze geen jota minder om; men kan die vaerzen, om dat ze natuurlyk zyn, met een snap van buiten leeren’¹.

Jonckbloet, die Corver oppositiezucht verwijt, staat betrekkelijk uitvoerig bij het spel stil. Hij heeft terecht veel waardering voor de figuur van Fathema, en de karakters vindt hij over het algemeen goed getekend, maar hij heeft bezwaar tegen de overwinning van het kwade en acht het stuk ‘om volslagen gemis van het Tragische te verwerpen’².

Jeronimo de Vries zegt over *Agon*: ‘het laatste verdient zeer veel lof, doch vereischt eenige beschaving’, van de taal wel te verstaan³. Eveneens met het oog op de taal concludeert Prinsen: ‘Schoonheid is in zijn stuk niet’, maar de inhoud weegt bij hem zwaarder dan de vorm: ‘En de benepen, oppervlakkige kunstrechtters lachen om zijn onhandige, onbeholpen taal’⁴. Het oordeel van Prinsen is gedeeltelijk gebaseerd op de studie van Busken Huet, die *Agon* teveel navolging van Corneille vindt en opmerkt: ‘onder het lezen der oudste uitgaven van Van Haren's tooneelpoëzie ontvangt men keer op keer den indruk met eene kakografie te doen te hebben’⁵. Bilderdijk kent daarentegen aan het spel een hoge waarde toe⁶ en Worp is het daar kennelijk van harte mee eens: ‘in vele opzichten, o.a. door de dispositie, munt het (...) ver uit boven andere treurspelen van dien tijd’⁷.

1 S. Stijl, *Vier Zamenspraaken, Nopens de Aanmerkingen van den Rustenden Tooneelspeeler M. Corver, Op het Leven van Jan Punt;...* (Amsterdam 1786), blz. 8-9.

2 W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, derde druk (Groningen 1884-1886), deel V, blz. 166.

3 Jer. de Vries, *Proeve eener Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde*, tweede druk (Amsterdam 1835-1836), deel IV, blz. 52.

4 J. Prinsen J. Lzn., *Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis*, derde druk ('s-Gravenhage 1928), blz. 437.

5 Cd. Busken Huet, *De Van Haren's* (Litterarische Fantasien en Kritieken VI, Haarlem z.j., blz. 36).

6 W. Bilderdijk, *Bydragen tot de Tooneelpoëzy* (Leyden 1823), blz. 185.

7 J.A. Worp, *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in Nederland* (Groningen 1904-1908), deel II, blz. 151.

Van de auteurs der bekendste handboeken oordeelt Kalff het meest negatief. De dramatische waarde van *Agon* acht hij niet groot; hij spreekt van de drama's van Van Haren zelfs als van 'een paar weinig beteekenende treurspelen en een even weinig beteekenend gelegenheidsstukje'¹. Ook Walch acht het stuk uit dramaturgisch oogpunt 'allesbehalve gelukt'². Te Winkel sluit zich bij Jonckbloet aan als hij het onaangenaam vindt aandoen dat de ondeugd zegeviert. Hij meent, dat er van het onderwerp meer gemaakt had kunnen worden, en vindt het jammer 'dat de dichter gezondigd heeft tegen eene Aristotelische tooneelwet, die hij wel kende en waarmee hij het ook wel eens was, namelijk deze, dat de held van een treurspel niet mag te gronde gaan zonder eigen schuld, tenzij men die schuld gelegen acht in zijne zwakheid of zijn onverstand om zijn rijk te verdeelen en zoo den jongeren meest geliefden zoon te bevoordeelen ten koste van den ouderen'³. Desniettemin kent Te Winkel het spel 'onmiskkenbare verdiensten' toe⁴. Knuvelder ten slotte is van mening dat de bezwaren tegen de uiterlijke vorm niet het negatieve oordeel wettigen dat de tijdgenoten over het spel geveld hebben⁵.

Een reeks van zo uiteenlopende waarderingen zou als bewijs kunnen gelden hoe zeer het literair-esthetische oordeel afhankelijk is van de persoonlijkheid van de lezer, en van het tijdvak waarin deze leeft. In ieder geval is *Agon, Sulthan van Bantam* in zoverre een exceptie in de classicistische toneelliteratuur dat de toon van het spel de geïnteresseerdheid van de auteur bij het onderwerp verraadt. De uiterlijke vorm - taal en versstructuur - mag veel te wensen overlaten, aan dramatische kracht ontbreekt het niet en ook de karakteruitbeelding en de compositie zijn stellig niet zonder verdiensten.

- 1 G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (Groningen 1906-1912), deel V, blz. 502 en 510.
- 2 J.L. Walch, *Nieuw Handboek der Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis*, tweede druk ('s-Gravenhage 1947), blz. 505.
- 3 Te Winkel ziet hier door de bril van Abdul!
- 4 J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, tweede druk (Haarlem 1922-1927), deel V, blz. 442-443.
- 5 G. Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, tweede druk ('s-Hertogenbosch 1958), deel II, blz. 436.

Vooral de tekening van de figuur van Fathema is zeer geslaagd. Deze vrouw geeft door haar fierheid en haar hartstochtelijkheid, haar wanhoop en haar moed het spel een diepte als in niet veel Frans-klassieke tragedies gevonden wordt. Daarom acht ik het onjuist, haar slechts een type te noemen, ook al is er van eigenlijke karakterontwikkeling geen sprake. De hoofdpersoon van het spel, Agon, is veel strakker getekend. Diens houding tegenover zijn oudste zoon is van een haast onbegrijpelijke, om niet te zeggen: naïeve, mildheid. De schildering van Agon als vader acht ik trouwens minder gelukt dan die van Agon als vorst.

Het portret van Hassan, wiens karakter even weinig genuanceerd is als dat van zijn vader, verbleekt bijna geheel bij de beeltenis van Abdul, die in felle kleuren is geschilderd. Dat is niet toevallig. Van Haren wilde immers slechte daden en gevoelens uitbeelden, 'om 't licht des te meer te doen uitschynen'. Een der voortreffelijkste passages wordt gevormd door de scène waarin Abdul tegenover zijn vader staat (III, 6-8): zijn taktiek om Agon zand in de ogen te strooien wijzigt hij bij het bericht dat Steenwijk een toevlucht op de Hollandse vloot gevonden heeft.

Er zijn meer tonelen die excelleren. Ik noem dat van de ontmaskering van Abdul (III, 1), die van de gesprekken met Saint Martin, die tegen Agon een volkomen andere toon aanslaat dan tegen Fathema (IV, 3-4), en dat van Agons dood met de zeer geslaagde compositie waarop reeds gewezen werd (V, 7).

Agon, Sulthan van Bantam is een der merkwaardigste vertegenwoordigers van de Frans-klassieke tragedie in Nederland en ook voor de moderne lezer, naar ik meen, nog een boeiend spel.

G.C. de W.

Behoudens een paar aperte drukfouten, die stilzwijgend verbeterd werden, is de hier gepresenteerde tekst gelijk aan die van de eerste druk (1769). Dat geldt ook voor de interpunctie. Alleen als die voor de huidige lezer al te bezwaarlijk zou kunnen zijn, wordt aan de voet van de bladzijde daaromtrent een aanwijzing gegeven. De lange □ is overal vervangen door s.

Silhouet van Onno Zier van Haren, oostindische inkt op papier; Fries Museum, Leeuwarden.

Vertaling van het latijnse citaat:

Indien er verderop enige verborgen baai was, enige onbekende landstreek, die het gele goud voortbracht, was die een vijand. En wanneer de godsspraken tot de moorddadige oorlogen gegeven waren, ging men op zoek naar de rijkdommen.

(Petronius, Satiricon CXIX, vs. 4-7)

Agon, Sulthan van Bantam

Treurspel in vyf bedryven. DOOR JONKHEER Onno Zwier VAN
Haren FRIES EDELMAN.

*Si quis Sinus abditus ultra,
Si qua foret tellus, quae fulvum mitteret aurum,
Hostis erat. Fatisque in tristia bella paratis
Quaerebantur opes*

Te *Leeuwarden*,
By Abraham Ferwerda. 1769.

Voorbericht⁺

[1] *Het Ryk van Bantam geleegeen op 't Westelykste gedeelte van Java*
 [2] *is lang geregeerd geweest, gelyk het geheele Oostelykste gedeelte*
 [3] *van Indien, door Vorsten van Maleysche afkomst en Mahometaansche*
 [4] *Godsdienst. De Vader van Agon Sulthân van Bantam, door een*
 [5] *revolutie, syn Ryk verloren hebbende, verkreeg Agon, twintig Jaaren*
 [6] *oud zynde dat Vaderlyk Ryk door syne dapperheid weederom in 't*
 [7] *Jaar 1634. Hy regeerde omtrent vyftig Jaar met veel roem, altyd⁷*
 [8] *ontzien en geëerd, maar ook te gelyk gevreesd door de Nederlanders,*
 [9] *die, gelyk ieder weet, de voornaamste zitplaats van hare Oost Indische⁹*
 [10] *Compagnie hebben tot Batavia, niet verre van Bantam.¹⁰*

[11] *Agon, Seventig jaaren oud zynde, neemt voor, aan syne twee*
 [12] *Soonen af te staan syne twee Ryken, Bantam aan Abdul de oudste, en*
 [13] *Tartassa door hem overwonnen, aan Hassan, de jongste, Soon. Sestien¹³*
 [14] *jaaren geleeden is de Koning Paduca Siri, door de Nederlandsche¹⁴*
 [15] *waapenen onder de Veldheer Speelman, beroofd, van alle syne Ryken¹⁵*
 [16] *(als Maccassar, Boni, &c.) geleegeen op 't Eyland van Celebes. By 't¹⁶*
 [17] *veroveren van de Hoofd-fortres Samboepo is syne Vrouw aan syn zyde*
 [18] *door een Canon-kogel in stukken geschooten, en hy, met Fathema zyn*
 [19] *dogter, nog ter dier tyd een kleyn kind, gevlucht na Bantam by Agon,*
 [20] *alwaar hy gestorven is.*

[21] *Agon is van voornemen, die Princes uit te trouwen aan syn Soon*
 [22] *Hassan, by d'afstand van syn Ryken. Het stuk begint des morgens*
 [23] *van de dag dewelke tot die afstand is vastgesteld.*

+ *Voorbericht.* Van Haren bedoelt daarmee wat gewoonlijk genoemd wordt de *Inhoud van het spel.*

7 *'t Jaar 1634:* De historische feiten zijn anders: in 1634 kreeg Agon (Ageng) aandeel in de regering; hij werd sultan in 1651.

9 *zitplaats:* zetel, vestiging

10 *tot:* te

13 *Tartassa:* Tirtajasa, in werkelijkheid slechts het lustverblijf van Agon (Ageng)

14 *Paduca Siri* is geen eigennaam, maar de titel waarmee de sultan van Makassar o.m. in officiële documenten van de V.O.C. werd aangeduid.

15 *Speelman:* Cornelis Janszoon Speelman (1628-1684); hij onderwierp definitief Makassar (1669), was gouverneur-generaal van 1681-1684 en bezorgde door zijn ingrijpen in Bantam de Compagnie het handelsmonopolie aldaar. Zie de *Inleiding.*

16 *Maccassar:* in de 17e eeuw de belangrijkste staat op Zuid-Celebes
Boni: gebied op Zuid-Celebes, in 1640 door Makassar veroverd

Persoonen

AGON, *Sulthân van Bantam.*

SINAN, *Captein van Agons Gardes.*

FATHÊMA, *Princesse van Maccasser.*

CAMOENI, *Vertrouweling van Fathêma.*

HASSAN, *jongste Soon. } Van Agon.*

ABDUL, *oudste Soon. } Van Agon.*

JAN LUCAS VAN STEENWYK, *Nêerlander; Renegaat, Vertrouweling van Abdul.*

IBRAHIM, *Iman of Opper-Priester van de Koninglyke Mosquée van Bantam.*

SAINT MARTIN, *Generaal van de Nederlandsche Krygsmacht, en Raad van Indien.*

SADI, *Javaansch Officier.*

JAVAANSCH GROOTEN.

Het Toneel is in 't Paleys van Bantam, twaalf myl bewesten Batavia, op 't Eyland Groot Java.

Agon, Sulthan van Bantam. Eerste bedryf

Eerste Toneel

AGON

- IK ga dan eindelyk een stille rust genieten,
 Myn dagen zullen nu in vreed' en vryheid vlieten!
 De zorgen die den Throon omringen van rondsom,
 Welk' ieder dageraad en dachlicht brengd weêrom,
 5 Die zullen nu voortaan by my geen plaats meer vinden,
 En niet meer myne geest aan moeit' en arbeid binden!
 Fortuin, welk's magt ik heb zoo menigmaal beproefd,⁷
 Die my zomtyds verblyd, en zomtyds hebt bedroefd,
 Die in myn jeugd op my ten bittersten verbolgen,
 10 My nu schynd zedert lang standvastiglyk te volgen,
 'k Ga buiten uw bereik; 'k wil dat het lotgeval,¹¹
 Op myne levensloop geen kracht meer hebben zal!¹²
 O Schepper van 't Heelal, meester van dood en leven,
 Die ons door Mahomet uw wetten hebt gegeven,
 15 Die Agon uit het Stof hebt op den Throon gebragt¹⁵
 Aan wien hy schuldig is syn glory en syn magt,¹⁶
 Ontvang zyn dankbaar hart! Oneindig Opperwezen
 Gy hebt ten allen tyd' in syne ziel geleezen,
 Gy hebt altyd gezien syn' liefde voor de Deugd,
 20 En in de tegenspoed, en midden in de vreugd!

7 *beproefd*: ondervonden

11 *'k Ga buiten uw bereik*: ik onttrek mij aan uw bereik (nl. door troonafstand)
lotgeval: (wisselvalligheid der) fortuin

12 *kracht*: invloed

15 Zie *Voorbericht*, regel 4-7.

16 *schuldig is*: verschuldigd is, te danken heeft

Geev' in syn' ouderdom, geev' in de korte jaaren,
 Die uw Besluit, misschien, hem nog op Aard' zal spaaren,
 Dat hy in eenzaamheid een stille rust geniet',
 En eendracht in syn Huis, en by syn Soonen ziet!²¹⁻²⁴

Tweede toneel

AGON. SINAN.

SINAN

- 25 Uw wil is door myn mond verkondigd aan de Grooten,
 En uw last is gebragt aan d' eerste Hof genooten:²⁶
 Een ieder zal hier zyn, gelyk vereischd syn plicht,
 Op de bestemde tyd, en 't uur daar toe gericht.²⁸
 Schoon deze dag reeds lang voor Bantam was te wagten,²⁹
 30 Wyl gy zoo menigmaal geuit had uw gedagten,³⁰
 Heeft elk van haar niet min getoond de droeve smart,³¹
 Die 't komen van dees' dag, verspreid in ieders hart.

AGON

- Die smart, hoe groot die zy, zal niet veel langer duuren,
 Als tot dat morgen 't licht beschyne Bantams muuren:
 35 Een oude Vorst verdwynd, gelyk de Maan, voor 't oog,
 Wanneer de jonge Vorst klimd, als de Son, om hoog.

SINAN

Sy wagten zekerlyk een Heer van uwe handen
 Die ook, gelyk als gy de Vader deezer Landen,

21-24 Prospectief aspect: Agon zinspeelt hier op de tweedracht tussen zijn zoons, die zijn levensavond zou kunnen verdonkeren. Van Haren werkt veel met het prospectief aspect; zie ook vs. 612, 848, 922 en 1232.

26 *d'eerste Hof genooten*: de voornaamste hofdignitarissen

28 *gericht*: bepaald

29 *Schoon*: ofschoon. De concessieve zin die met dit voegwoord begint, komt veel voor.

30 *Wyl*: aangezien, omdat

gedagten: (hier:) voornemens

31 *haar*: hen (hun); aldus en ook als possessivum wordt het voortdurend gebruikt.

niet min: desniettemin

- Haar welvaard houden zal voor syne grootste zorg,³⁷⁻³⁹
 40 d' Opvoeding van uw' Soons is hier voor haare borg:
 Maar zoo ik uit haar naam de waarheid u mag zeggen,
 En 't geen hier ieder denkt vrymoedig openleggen,⁴²
 Hoe veel men van uw Soons, met reden, ook verwagt,
 De onderdaan verlangd te blyven in uw magt;⁴⁴
 45 Te meer dewyl men ziet Natuur u mildlyk geeven
 De aangename vrugt van een gematigd leeven,⁴⁶
 En dat de ouderdom, die elk met reeden vreest,
 Niets afneemd van de kragt en vlugheid van uw geest.⁴⁵⁻⁴⁸

AGON

- Sy hebben niet gezien myn slaapelooze nachten
 50 Terwyl sy die in rust, en stille vreê, doorbrachten,
 Sy hebben, zoo als ik, den arbeid niet gevoeld,⁵¹
 Die by der Vorsten Throon, en om haar slaap-plaats woeld!⁵²

SINAN

Sy weeten dat d' eerbied aan hen belet te vragen
 't Geheim 't geen hare Vorst kan in syn boezem dragen.

AGON

- Myn gunst voor u, Sinan, heeft my nog nooyt berouwd,
 En 'k weet dat myn geheim is by u wel vertrouwd:⁵⁶
 Lees dan in Agons ziel, die zal aan u vertonen
 Wat bittere zorg hem geeft de tweedracht van syn' Sonen.
 Ik heb dit Ryk gehaald als uit een donkre nacht
 60 En Bantams roem en magt ten hoogsten top gebracht;
 Maar met welk glans myn naam dit Ryk nu doê verschynen,
 Ik zie, door hun tweedragt, die macht in 't kort verdwynen.⁶²

37-39 Zij rekenen er beslist op, dat gij hun een vorst zult geven die, evenals gij gedaan hebt, over deze landen als een vader regeren zal en hun welzijn zal beschouwen als het voorwerp van zijn grootste zorg.

42 *openleggen*: openlijk uitspreken

44 *in uw magt*: onder uw bestuur

46 *gematigd leeven*: leven van matigheid

45-48 Van Haren verbindt herhaaldelijk een zinsdeel en een bijzin nevenschikkend; zo hier vs. 46 (object) en vs. 47-48 (objectszin), beide afhankelijk van vs. 45. Regels 47-48 zijn een precisering van vs. 46.

51 *arbeid*: moeite, pijnlijke inspanning

52 *haar*: nl. der vorsten

56 *wel*: goed; zo ook meermalen in het vervolg

62 *in 't kort*: binnen korte tijd

- Batavia heeft lang 't oog op Bantam gehad,
 En dingd reeds na de naam van Java's eerste Stad:⁶⁴
- 65 En 'k zie de Hollanders met ongeduld verwagten,
 Dat een van myn twee Soons te hulp roep' hare kragten.⁶⁶
 Sy zoeken, zedert lang, een middel, om 't bestier
 Gelyk in 't verdrê Oost, zoo ook te krygen hier:
 Schoon haare heerschzugt twist verwekt in alle Landen,⁶⁹
- 70 Haar Staatkund' zoekt voor al 't Gebied van Java's stranden.⁶⁹⁻⁷⁰⁷⁰
 De koud' Europeaan, schoon hy syn Land verlaat,
 Bewaard syn koelheid nog in dit verzengd Climaat,
 Haar ziel door heete drift, als d' onze niet omvangen,⁷³
 Verliesd nooit uit het oog hun wezendlyk belangen,
- 75 Haar grootheid is gegrond op d' Indiens tweedracht,
 En ons hartstogten zyn de oorsprong van haar macht.
 Het is om deeze reên, dat ik heb voorgenomen,⁷⁷
 Om zoo ik kan die ramp aan Bantam voor te komen.⁷⁸
 Ik weet wat na myn dood alhier te vreezen staat,
- 80 Zoo ik niet voor die tyd voorkomen kan dat kwaadt;
 En 'k denk, (ik hoop ten minst) dat zoo ik by myn leeven,
 Aan ieder van myn Soons een Scepter heb gegeven,
 Dat elk zyn heerschzugt ziet voldaan eer hy 't verwagt,⁸³
 Ik tusschen hen wegneem all' oorzaak van tweedracht;
- 85 En dat, zoo 'er in 't eerst, eenig verschil mocht rysen,⁸⁵
 Natuur hen zal na my, en niet na Holland, wysen.⁸⁶

- 64 *na*: naar; aldus ook in het vervolg
- 66 *kragten*: (hier en elders:) legers
- 69 *heerschzugt*: lust tot regeren. Het woord heeft nog niet de huidige pejoratieve betekenis, wat duidelijk blijkt uit regel 83, waar het ook op Hassan wordt betrokken.
- 69-70 *alle* en *voor al* accentueren. Men houde er rekening mee, dat de auteur vaak met zulke contrastaccenten werkt.
- 70 *'t Gebied van*: de heerschappij over
- 73 *heete drift*: hartstocht
- 77 *reên*: reden(en). Het verkortingsteken heeft geen vaste plaats; vgl. b.v. vs. 170, 183, 191, 197.
- 78 *aan*: voor
voor te komen: te voorkomen
- 83 *Dat*: zodat
- 85 *in 't eerst*: aanvankelijk
verschil: onenigheid
- 86 *Natuur*: is een van de interessantste woorden uit de 18e eeuw. Het betekent niet alleen de dode en de levende natuur, maar het omvat ook de relaties en eigenschappen die inherent zijn aan het behoren tot die natuur. Hier kan deze term het best vertaald worden met *de band des bloeds*; ze wordt veelvuldig gebruikt in de betekenis: vader-, moeder- en kinderliefde.
na ... wysen: naar mij en niet naar Holland verwijzen; bij mij, en niet bij Holland, raad (steun, bemiddeling) doen zoeken

SINAN

- Maar wyl uw voorzorg vreesd der Nederlanders macht,⁸⁷
 Waarom niet liever zaam gehouden Bantams kracht?
 Tartassa's Ryk, geheel gekomen in uw handen,
 90 Vermeerderd nog de sterkt' en rykdom van uw Landen,
 Laat een van uwe Soons alleen hier Koning zyn,
 Of wel dat d' Oppermacht in alle beyd' verschyn.⁹²

AGON

- Myn hart verbied het eerst: het tweed' kan hier niet wesen,
 En zou het allermeest voor Bantam zyn te vreesen:
 95 Wat maatregels ik neem, welk paalen ik ook set,⁹⁵
 D' een zal van d' ander nooyt ontvangen eenig wet.⁹⁶
 Die hier geen slaav' wil zyn moet om den scepter stryden,
 En d' Oppermacht in 't Oost kan geen verdeeling lyden.⁹⁸
 'k Heb in Abdul bespeurd veel meer heerschzugtigheid,
 100 En Bantams ryke strand daarom voor hem bereid.¹⁰⁰
 Tartassa's minder Ryk zal aan den ander komen¹⁰¹
 Zonder dat ik van hem misnoegen heb te schromen;
 Ik weet dat Hassan is te vreedden met dat Land,
 Mits dat ik by zyn deel ook voeg Fathema's hand:
 105 Haar Vader is wel eer, beroofd van syne Ryken,
 By my, syn boesemvriend tot Bantam komen wyken.¹⁰⁶
 Ik heb myn stervend Vriend beloofd dat myne Soon¹⁰⁷
 Fathema plaatzen zou met hem op Agon's Throon.
 En 'k zie nu met vermaak, dat deese teed're banden,¹⁰⁹
 110 Niet zullen zyn de vrucht van eenig menschen handen,

87 *uw voorzorg*: gij in uw zorg voor de toekomst

92 *dat ... verschyn*: dat de beide zoons de heerschappij gezamenlijk voeren

95 *welk paalen ik ook set*: hoe ik beider bevoegdheden ook afbaken

96 *van d' ander ... wet*: zich nooit gebonden achten aan een wet door de ander uitgevaardigd

98 En het is onmogelijk de soevereiniteit in het Oosten (met een ander) te delen.

100 *voor hem bereid*: hem toegedacht

101 *minder*: kleiner, minder belangrijk

106 *tot*: te; aldus ook in het vervolg

107 *myne Soon*: Welke zoon is bij die belofte niet gezegd; bedoeld is de troonopvolger. De verdeling van zijn rijk geeft Agon de mogelijkheid, Fathema uit te huwelijken niet aan de kroonprins maar aan zijn tweede zoon, zonder zijn belofte te breken. Vgl. vs. 537.

109 *vermaak*: vreugde

Maar dat de Liefd' alleen sterker als myne macht¹¹¹
Haar Vaders wensch, en myn beloften, heeft volbracht.

- Sinan, 't is tyd dat gy ook kiest tusschen myn Soonen
Aan wien van bey' gy wilt die zelve trouwe tonen¹¹⁴
115 Die in uw hart altoos voor haare Vader blonk,
En u, uw Meestersgunst en syn vertrouwen schonk.¹¹⁶

SINAN

- Ik heb voor alle gunst van haar en u te vraagen¹¹⁷
Dat ik mag in uw rust verslyten myne daagen.¹¹⁸
Ik vraag nog ik verwacht op Aard' geen andre vreugd¹¹⁹
120 Als die ik scheppen zal uit 't voorbeeld van uw deugd.

AGON

- De eenzaamheid is niet gemaakt voor jonge lieden.
Hy die de stilheid zoekt, en arbeid wil ontvlieden,
Moet voelen zyne kracht door jaaren uitgeput,
Of door een zwak gestel aan 't menschmod zyn onnut,
125 Dan alleen mag men zig ontrekken aan de menschen,¹²⁵
En zig vernoegen met voor 't Vaderland te wenschen;¹²⁶
Maar zo lang lighaams kracht gepaard is met verstand.
Zyn beide, kracht en geest, aan 't Vaderland verpand.
'k Sta uw toe om met my te blyven d' eerste daagen¹²⁹
130 Gy zult het allerlaatst uit myn dienst zyn ontslaagen;
Maar welk van myne Soons uw vrye keur ook diend,¹³¹
'k Heb hen te lief om haar 't onthouden zulk een vriend.

111 *alleen* zal wel betrokken moeten worden op *Liefd'*.

114 *zelve*: zelfde

116 *uw Meestersgunst*: waarschijnlijk een drukfout voor *uw Meesters gunst*. Achter *u* zouden wij geen komma plaatsen.

117 *voor alle gunst*: als de grootste gunst

118 *in uw rust*: in uw ambteloosheid, d.w.z. bij u, ook na uw abdicatie

119 *nog*: noch. In Van Harens tijd bestond er nog geen spellingverschil tussen het bijwoord en het voegwoord.

125 *ontrekken*: onttrekken

126 *vernoegen*: tevreden stellen
wenschen moet geaccentueerd worden.

129 *uw*: u. De datief heeft meestal de vorm met *w* (zo ook in vs. 134). *met*: bij

131 *uw vrye keur*: gij naar vrije keus

Derde toneel

AGON. FATHEMA. CAMOENI.

AGON

- Fathema, 'k had gewenscht, voor 't einde van myn dagen,
 Aan uw Maccassars Kroon en Scepter te zien dragen,¹³³⁻¹³⁴
 135 Dat Indien door tweedracht in Hollands macht geraakt,¹³⁵
 Door 't misbruik van die macht zou wakker zyn gemaakt,¹³⁵⁻¹³⁶
 Dat ieder Vorst in 't Oost verzaam'lende syn krachten,¹³⁷
 Maccassar ons zou zien met zaamgevoegde machten,
 De wettig' erfgenaam herstellen op den Throon,
 140 En in het Westens bloed, uitwisschen 't Oostens hoon!¹³⁷⁻¹⁴⁰
 Maar 't Noodlot, welkers wet niemand kan wederstreeven,
 Heeft my tot deezer uur dien troost niet willen geeven:¹⁴²
 Ontvang van myne hand, 't geen myn hand geeven kan,
 Ontvang Tartassa's Kroon en myn Soon voor uw man!¹⁴⁴
 145 Ik zal Fathema dus myn Dogter mogen noemen,¹⁴⁵
 En wie in 't Oost zal op deugdzamer Dogter roemen!

FATHEMA

- Sulthan, wanneer het Lot, voor myn Geslacht zo wreed,
 Maccassar's bloeiend Ryk voor Holland wyken deed,
 Wanneer Samboepo's Strand 't Maleysche Bloed zag vlieten,¹⁴⁹
 150 En Rovers uit het West dat Edel Bloed vergieten,

133-134 *voor 't einde ... dragen*: dat ik vóór mijn dood u de kroon en scepter van Makassar zou zien dragen

135 Terwille van de duidelijkheid zouden wij achter *Indien* een komma zetten.

135-136 Deze regels zijn afhankelijk van *te zien* in vs. 134; datzelfde geldt voor de vzn. 137-140.

137 Een voorbeeld van de absolute constructie, waarvan Van Haren nogal eens gebruik maakt.

137-140 Dat Makassar, terwijl elke vorst in het Oosten zijn legers verzamelde, ons gezamenlijk de wettige erfgename (Fathema) op de troon zou zien herstellen en de smaad, het Oosten aangedaan, zou zien uitwissen in het bloed der Westerlingen.

142 *tot deezer uur*: tot op dit ogenblik

144 *voor*: als

145 *dus*: aldus, op deze manier

149 *Samboepo*: Zie *Voorbericht*, regel 17.

- Dat hare woeste hand verdreef den wettig Heer,¹⁵¹
 Bleef aan myn Vader nog syn Dogter, en syn' Eer.
 Hy bragt die beide hier: Gy zyt in 't gansche Oosten
 De enigst' die een Vorst kund helpen of vertroosten,
 155 De enigste nog groot, de enigste nog vry,
 De and're zyn gekeet' in Hollands slaverny',¹⁵⁶
 En elk van haar moet in syn Ryk de wet gehengen,¹⁵⁷
 Die hem een Indisch Raad, of Opper-Coopliên, brengen.¹⁵⁸
 Myn Vader vond alhier, door uw grootmoedigheid,
 160 Een schuilplaats in syn lot voor hem, en my, bereid:
 Maar schoon Agon alhier hem diende tot behoeder,
 Syn hart kon niet doorstaan 't verlies van myne Moeder,
 En midden in uw gunst, verloor hy in 't verdriet¹⁶³
 Syn leven, en de hoop van 't Maccassaarsch Gebied!¹⁶⁴
 165 Hy Stierf, hy liet my Wees: vergeef indien myn traanen
 Zig tegen myne wil, een weg in d' oogen banen,
 Zoo een gedeelte spruit uit syn gedagteniss'¹⁶⁷
 Het ander vloeit voor u, en uit erkentenis.
 Myn hart altyd bevreesd de dankbaarheid te krenken,
 170 Kan zonder aandoên nooyt aan uw weldaden denken;¹⁷⁰
 Sy ryzen dag aan dag, sy klimmen boven maat,¹⁷¹
 Gy geeft nu, 't geen by my ver boven Kroonen gaat.¹⁷²
 't Zal my geoorlooft zyn, wanneer ik tot u nader,
 Wanneer ik u begroet, om u te noemen, Vader!¹⁷⁴
 175 'k Vind weêr die teedre naam, die my de dood benam
 Kort na ik moederloos in Bantam's wallen kwam!¹⁷⁶

151 Deze regel hangt als objectszin af van *zag* in vs. 149. Vgl. de aant. bij vs. 45-48.

156 *gekeet'*: geketend.

157 *gehengen*: dulden, toestaan.

158 *Indisch Raad*: lid van de Raad van Indië, het hoogste bestuurscollege van de Compagnie in Indië, dat de gouverneur-generaal ter zijde stond.

Opper-Coopliên: Opperkoopman was een rang bij de Compagnie.

163 *midden in uw gunst*: hoezeer ook omgeven door uw welwillendheid

164 *van 't Maccassaarsch Gebied*: weer over Makassar te regeren.

167 *syn gedagteniss'*: de herinnering aan hem

170 *aandoên*: aandoening.

171 Zij nemen dagelijks toe en worden bovenmate talrijk.

172 *by my ... gaat*: mij veel meer waard is dan kronen.

174 De komma achter *noemen* heeft de betekenis van onze dubbelpunt.

176 *na*: nadat; zo ook in het vervolg.

AGON

Ik weet wel dat uw hart en groot' hoedanigheeden
 Zyn even boven prys als uw' bevalligheeden,¹⁷⁸
 Maar zoo Fathema's hand 't loon van de Liefde is,
 180 Hoop ik dat Hassans hart is van haar hand gewis.¹⁷⁹⁻¹⁸⁰

FATHEMA

'k Ontvang Hassan, op hoop van hem aan u te toonen.
 Syn hoofd en 't myn' vercierd met all' Celebes Kroonen.¹⁸¹⁻¹⁸²¹⁸²
 Wanneer syn dappre hand bestierd door uwe raad¹⁸³
 Bevryden zal van 't juk den Maccassaarschen Staat,
 185 En de roofzugtig' hoop van Westers Vreemdelingen
 Te rug na Java's strand, of na Holland, zal dwingen.¹⁸⁴⁻¹⁸⁶
 Zo maar haar' moed en macht niet groeyd van dag tot dag,
 Indien Gy nog volhard t' afleggen uw gezag:¹⁸⁸
 Wat Mogendheid in 't Oost zal voor haar zyn te vreesen?¹⁸⁹
 190 Zo ras Agon in 't Oost zal geen Monarch meer weesen?

AGON

Fathema myne rēen zyn van het grootst gewicht,
 En voor 't gemeene nut van Indien ingericht:¹⁹²
 Maar boven al voor 't best van beide myne Soonen,
 Zo ik de Eendracht hier kan, zamen met haar, kroonen,¹⁹⁴
 195 Zo ik, gelyk ik hoop, daar door de Tweedracht ban,

178 *even boven prys*: evenzeer boven alle lof verheven

179-180 *Liefde* en *Hassans* accentueren. De bedoeling van vs. 180 is dus: Hoop ik, dat het Hassan is aan wie zij haar hand wil schenken.

181-182 De punten aan het einde van deze regels zullen wel drukfouten zijn; wij zouden in ieder geval komma's gebruiken.

182 *all' Celebes Kroonen*: Zie *Voorbericht*, regel 15-16.

183 *bestierd ... raad*: door uw raadgevingen geleid

184-186 *bevryden zal* (vs. 184) en *zal dwingen* (vs. 186) hebben hier de betekenis van *bevrijd zal hebben* en *zal gedwongen hebben*.

188 *volhard ... gezag*: blijft bij uw besluit tot abdicatie

189 In plaats van een vraagteken zouden wij aan het eind van deze regel een komma zetten.

192 En gericht op het algemeen belang van Indië.

194 Als ik tegelijk met hen ook de eendracht hier kan doen heersen.

- En wegneem 't geen daar toe aanleiding geeven kan,
 Zo elk van haar, syn Ryk in Vreê zoekt te doen bloeyen
 En tot de zelve macht, als voortyds te doen groeyen,¹⁹⁸
 Eer dat d' Europeaan met woon in Indien bleef,¹⁹⁹
 200 En 't Westerse Moesson syn Vloot na Java dreef.²⁰⁰
     't Belang van myne Soons, en dat van uwe Ryken,
 Is, om een korte poos voor 't Lot en tyd te wyken,²⁰²
 Tot dat Batavia selv' in haar' schoot verdeeld,
 Verwyfd door 't heet Climaat; en dronken in de Weeld',²⁰⁴
 205 De driften van het Oost in 't Hollands hart voelt zweven,
 En 't Oost in dartelheid en lafheid overstreeven.²⁰⁶
 Dan is het tyd voor wraak; tot daar toe is de rust²⁰⁷
 Het eenigst', dat nog kan behouden deze Kust.²⁰⁸

FATHEMA

- Na zo veel hoon en smaad als myn Huis moest gehengen,²⁰⁹
 210 Is 't hard de tyd voor wraak nog zo verr' te zien lengen,²¹⁰
 En dat gehaate Volk zo lang te moeten zien
 In 't bezit van myn Erf, en in myn Ryk gebiën.²¹²

AGON

Myn afkeer voor dat Volk kan uw haat evenaaren!
 Maar de Voorzigtigheid, de vrucht van hoge jaaren,

- 198 *als voortyds* is een bepaling bij het eraan voorafgaande; de komma werkt dus verwarrend.
 199 *met woon*: metterwoon
 200 *'t Westerse Moesson*: de westmoesson, een der Indische seizoenwinden, die van mei tot oktober waait.
 202 *tyd*: tijdsomstandigheden
 204 Aan het klimaat wordt hier een merkwaardige invloed toegeschreven. Wij zouden achter *Climaat* geen leesteken plaatsen of hoogstens een komma.
 206 *dartelheid*: wulpsheid, loszinnigheid; *overstreeven*: overtreffen
 207 *daar*: dan
 208 *deze Kust*: deze streek, dit gebied (Bantam)
 209 *gehengen*: dulden (enigszins met de sfeer van het noodlot)
 210 *zo verr' te zien lengen*: zich zo ver (in de toekomst) te zien uitstrekken; zo ver in de toekomst te zien liggen
 212 Deze regel is een voorbeeld van gewrongen samentrekking: *te moeten zien* uit de vorige regel moet ook vóór *gebiën* gelezen worden.
Erf: erfdeel, erfelijk gebied.

- 215 Leerd my, dat men vooral moet kennen 's Vyands macht
 Wanneer men tegen hem wil toetzen syne kracht.²¹⁶
 Die macht der Hollanders, nu zo voor ons te vreesen,
 Heb ik voorheen gekend in hand der Portugeesen;²¹⁸
 Maar Portugal, 't geen 't eerst, door Gama's heldenmoed,²¹⁹
- 220 Ons Zeën heeft geverfd met Indiens eigen bloed,
 't Geen langs een nieuwen weg na ons bestond te zeylen,²²¹
 En 't Mallabaarsche strand met Lisbons dieplood peylen,²²²
 Heeft in het derd' geslacht syn kinderen gezien
 Voor 't zwaard van Nederland, en Indien's wraake vliên.²²³⁻²²⁴
- 225 Maar Indien, meer bedagt om zig van haar te wreken,²²⁵
 Als door Europa's twist, Europa's macht te breeken,²²⁶
 In plaats van weder vry te worden, als wel eer,
 Heeft voor prys van syn bloed gekogt een nieuwen Heer.²²⁸
 Batavia ziet nu reeds groeijen in haar wallen,²²⁹
- 230 Een derd' geslacht, 't geen ook voorzeeker staat te vallen,²³⁰
 Zo ras wêer uit het West een nieuw gebroedzel kooft,²³¹
 Het geen nog Portugals nog Hollands waap'nen schroomt.
 Gy kund met klein geduld dit binnen kort verbeiden,²³³
 Hoe verr' Natuur ons heeft van hare kust gescheiden
- 235 Haar gierigheid zoekt geld, waar ook Natuur 't verhoof,²³⁵
 Van daar de Son verschroeyd, tot in 't ys van de Pool.²³⁶

216 *syne* slaat terug op *men* in hetzelfde vers

218 *in hand*: in handen

219 *Gama*: Vasco da Gama (1469-1524), Portugees zeevaarder en ontdekkingsreiziger. Door een tocht om Kaap de Goede Hoop ontdekte hij de zeeweg naar Indië: in 1498 bereikte hij Voor-Indië. Zie ook de aantekening bij vs. 1065.

221 *bestond*: het bestond, het waagde

222 *'t Mallabaarsche strand*: Malabar, een smalle strook langs de westkust van India

Lisbon: Lissabon, hier genoemd als hoofdstad van Portugal (pars pro toto). Vóór *peylen* te lezen *bestond te* uit de vorige regel.

223-224 *heeft ... gezien ... vliên*: heeft zien vluchten

225 *bedagt*: erop uit

van: op

226 *door*: gebruik makend van

Europa's twist: de strijd, door de Europese volken gevoerd om het bezit van Indië.

228 *voor prys*: tegen de prijs

een nieuwen Heer: nl. de Compagnie (na Portugal)

229 *groeijen*: opgroeien

230 *staat te vallen*: zijn macht zal verliezen; zal ondergaan

231 *gebroedzel*: gespuis

233 *dit*: nl. de val der Hollanders

235 *gierigheid*: hebzucht, begerigheid (speciaal met betrekking tot geld); *verhoof*: verborg

236 *daar*: waar; aldus ook verderop.

Vierde toneel*AGON. FATHEMA. CAMOENI. SINAN.*

SINAN

- DE beide Princen zyn reeds op het Hof gekomen,²³⁷
 En hebben na uw' wil en welbehaag vernomen.²³⁸
 Sy schynen van malkâer te myden het gesprek,²³⁹
 240 En wachten uw bevel, ieder in een vertrek.

AGON, aan Fathema

Myn voorneem' is om nu aan elk van haar te zeggen
 Het deel van 't Ryk 't geen ik aan hem meen toe te leggen.²⁴²
 Voldoen, zo veel ik kan, Abduls eergierigheid,
 En vullen Hassans hart met vreugd' en vrolykheid.²⁴³⁻²⁴⁴

Vyfde toneel*FATHEMA. CAMOENI.*

FATHEMA

- 245 CAMoeni, myn geluk gaat all' geluk te boven!
 Gy, die zo langen tyd verkeerd hebt aan de Hoven,
 Waar hebt gy ooyt gezien een eenige Vorstin,²⁴⁷
 Die koos haar Echtgenoot, of trouwde na haar zin?
 Slachtoffer van haar plicht, en van de Staatsbelangen,
 250 Vorstin alleen in naam, midden in pracht gevangen,²⁵⁰
 Gezonden zonder Liefd', aan dien haar weinig agt,
 Verzuimd van ieder een, vervreemd aan haar Geslacht,²⁵²

237 *Princen* betekende gewoonlijk *vorsten*, maar heeft hier de tegenwoordige betekenis.238 *welbehaag*: believen*vernomen*: gevraagd, geïnformeerd239 *van ... gesprek*: het te vermijden, met elkaar te spreken242 *meen toe te leggen*: van plan ben toe te wijzen243-244 *Vóór voldoen* en *vullen* te lezen *om te*.*eergierigheid*: zucht naar eer (niet pejoratief)247 *een eenige*: ook maar één250 *midden ... gevangen*: te midden van de pracht een gevangene252 *verzuimd van*: verwaarloosd door

- Veragte haar man, verboôn iemand te minnen,
 Benydende het lot dikwyls van haar Slavinnen;
 255 In koude Staatlykheid verloopt haar' levenstyd!²⁵⁵
 Zie daar het droevig lot 't geen uw Princes vermyd!²⁵⁶

CAMOENI

- Ik zie met zeer veel vreugd, na zo veel ongelukken,
 Voor welk' Maccassers Huis, en uw jeugd moesten bukken,²⁵⁸
 Dat 's Hemels zagter gunst bestralende uw hoofd,²⁵⁹
 260 Een Kroon ten minsten geeft, voor die uw zyn ontroofd.²⁶⁰
 'k Wensch dat de Kroonen die wel eer uw wieg vercierden,
 En, door 't lot van een dag den prooy des Vyands wierden,²⁶²
 In 't kort door uw Gemaal gebragt in uwe hand,²⁶³
 Vergroten 't nieuwe Ryk op Java's Wester kant!²⁶⁴
 265 Dat ik de blyde dag, de dag haast zal beleven,²⁶⁵
 Wanneer 'k Hassan en u zal zien de wetten geeven
 Van daar Celebes strand na 't koude Zuyden ziet,²⁶⁷
 Tot daar de zee het scheid van 't Ternataansch Gebied!²⁶⁸
 Dat ik met u de Wraak die Kust mag zien betreden²⁶⁹
 270 En straffen 't Hollandsch Volk van haar onmenschykheden,
 Als haar Barbaarsche Vloot vervuld met Rovers, kwam,²⁷¹
 En 't donderend metaal uw Moeder 't licht benam;
 Sonder dat schand' of eer, die moorders kon beletten,²⁷³
 Haar zeegeteekenen met Vrouwe bloed te smetten!
 275 Maar 'k vergeet dat dees' dag aan Liefd' is toegewyd,
 En dus 't geheug' van haat moet heeden zyn gemyd.²⁷⁶

- 255 *Staatlykheid*: staatsie
 256 *'t geen... vermyd*: waaraan... ontkomt
 258 *uw jeugd*: gij in uw jeugd
 259 *zagter*: milder; comparatief vanwege vergelyking met het verleden
 260 *Een*: één (ook in vs. 262)
voor: in de plaats van
 262 De komma achter *En* is overbodig.
 263 *In 't kort*: binnenkort, eerlang
 264 *'t nieuwe Ryk*: Tartassa
 265 *haast zal*: spoedig moge
 267 *'t koude Zuyden*: de zuidpool
 268 *de zee*: de Molukse Zee. Aan de andere zijde hiervan tegenover Celebes ligt Ternate
 269 *met u*: in uw persoon (of: tegelyk met u)
 271 Lees vóór deze regel *Bedreven*.
Als: toen; zo ook in het vervolg.
haar Barbaarsche vloot: de vloot van die barbaren
 273 Terwijl geen vrees voor schande of geen eergevoel in staat was die moordenaars te weerhouden
 276 *'t geheug' van*: de herinnering aan; *gemyd*: gemeden

FATHEMA

- Neen Camoeni, myn haat gaat nimmer uit myn zinnen,²⁷⁷
 Myn hart weet even sterk te haaten als te minnen:
 En 't Lot, om te doen zien hoe veel 't op my vermag,²⁷⁹
 280 Voldoed aan myne haat en Liefd' op eene dag!
 Ik min in Hassan, moed, en eer, en zuiv're zeeden²⁸¹
 De gaven van syn geest, syn ziel's hoedanigheden;
 Ons' harten zijn verèend reeds van ons eerste jeugd,
 En d' agting is weerzyds vermeerderd door de deugd:
 285 Maar 'k min in Hassan ook syn haat voor die Tirannen,
 Die my, en hem, wel haast uit Indiën zouden bannen,
 Zo haar kwaadwilligheid geen hinderpaal bereid
 In Agons wysheid vond, en Hassans dapperheid.
 Batavia heeft wêer Tartassa's muitelingen,
 290 Door Hassan's zwaard verstrooyd, tot hunne plicht zien dwingen,
 En 't dempen van een vuur, met reden zo gevreesd,²⁹¹
 Is voor myn Minnaars hand 't werk van een maand geweest!²⁸⁹⁻²⁹²
 Camoeni, 'k zie syn roem verspreid aan alle zyden
 En Java vol van hoop dat hy haar zal bevryden!
 295 'k Weet dat Batavia in ongerustheid leeft,
 En dat op Hassan's naam de Raad van Indiën beeft.²⁹⁶

CAMOENI

- Maar wyl de Sulthan dus uitdeeld syn beide Kroonen,²⁹⁷
 En geeft een magtig Ryk aan ieder van syn' Soonen,
 Is men wel zeeker hier dat Abdul zonder smart
 300 Ziet in syn Broeders deel Fathema's hand en hart?
 Te zamen opgevoed in 't groeijen van uw Jaren³⁰¹
 Heb ik altyd gemeend dat beid' uw Minnaars waren.

277 *zinnen*: gedachten

279 *hoe veel 't op my vermag*: hoeveel invloed het op mij kan uitoefenen

281 Wij zouden achter *Hassan* geen, achter *zeeden* wel een komma plaatsen.

291 *vuur*: nl. de opstand

289-292 Hassan heeft zojuist een opstand in Tartassa onderdrukt.

296 *op*: bij het horen van

297 *wyl*: omdat, nu

dus: aldus

301 De tweede druk heeft beter: *Na 't geen ik heb bespeurd in hunne jonge jaaren.*

FATHEMA

De Liefde is geen drift die ooyt in Abdul viel,³⁰³
 De Heersch-zucht straalt alleen maar door in syne ziel.

CAMOENI

- 305 Maar schoon Fathema's Ryk nu niet is in haar' handen,
 Sy brengt ten huwelyk haar rechten op die Landen:³⁰⁵⁻³⁰⁶
 Europa's Staatkund' zal niet gaarn zien te zaam
 Maccassars Erfgenaam, en Hassans groote naam;
 De Raad van Indiën schynd voor Abdul sterk te wezen
- 310 Wie weet van haar Besluit wat gy nog hebt te vreezen,³¹⁰
 Batavia misschien...

FATHEMA

'k veragt haar Raad's gebied
 En vrees met Hassans hand geheel Europa niet.

303 *drift*: hartstocht

305-306 *schoon*: ofschoon; *nu* en *rechten* accentueren.

310 *van haar Besluit* hoort logisch thuis in de bijzin *wat ... vreezen*.

Tweede bedrijf

Eerste toneel

FATHEMA. HASSAN.

FATHEMA

HEt is zeer waar, Hassan, dat ik begon te vreesen
 Dat Fathema alhier de laatste zoude weezen
 315 Die u betuigen zou haar' vreugde, dat uw hand
 De rust weer heeft hersteld op Java's Wester-strand!

HASSAN

Myn eerste werk na ik hier weder was gekomen,
 Is geweest, dat ik heb na Fathema vernomen:³¹⁸
 En, na dus d' eerste zorg van myn hart was voldaan,³¹⁹
 320 Heb ik volvoerd de plicht van soon en onderdaan,³²⁰
 Myn Vader en Sulthan geëerd, en in 't begroeten,³²¹
 Myn zegeteekenen gelegd aan syne voeten,
 Tartassa's ryke buyt gesteld in syne macht,
 En hare sleutelen voor syne Throon gebracht.³²⁴
 325 Ik ben door hem gelast t' aanbieden deeze panden
 Aan de toekomstige Vorstinne van die Landen;³²⁶
 Hy wil dat uw gezag en wet, by d' onderdaan³²⁷

318 *vernomen*: geïnformeerd, gevraagd

319 *na dus ... voldaan*: nadat ik zo de voornaamste zorg van mijn hart had tevreden gesteld (nl. door het verkregen goede nieuws omtrent Fathema)

320 De kommapunt aan het einde van de regel heeft de waarde van onze dubbelpunt.

321 *in*: bij

324 De overhandiging van de stadssleutels gold als een symbool van overgave en onderwerping.

326 *toekomstige*: toekomstige

327 *by*: door

- Geëerbied, en gevolgd zal zyn, van nu af aan:³²⁸
 En ik, die reeds zoo lang leef onder uwe wetten,³²⁹
 330 Ik koom my aan het hoofd der onderdaanen zetten,
 Met haar myn' huld' en trouw' u voor altoos aanbieden,³³¹
 En myn lot in uw oog, en nu, en altoos, zien.³³²

FATHEMA

- Hassan, uw is bekend, dat van all' myne Staaten,
 't Noodlot het allerminst aan my niet heeft gelaaten,
 335 Dat ik aan myn Gemaal, tot myne groote smart,
 Geen Scepters, maar alleen aanbieden kan myn hart;
 Maar zoo de Hemel my 't ryk' Oosten had gegeven,
 Zoo ik gansch Asien zag aan myn voeten beeven,
 Zoo 'k all' haar' Koningen na myne hand zag staan,³³⁹
 340 Geen een', die in myn hart zou boven Hassan gaan:
 Myn keur zou hem tot Vorst over hen alle kroonen,
 En ik de eerst' aan haar 't voorbeeld van eerbied toonen!³⁴²
 Maar, Hassan, heeft uw hart wel ernstig overdacht
 Wat al het Lot heeft op Fathema's Huys gebracht?³⁴⁴
 345 Weet gy dat om 't Altaar, 't geen ons' trouw gaat ontvangen³⁴⁵
 Zweeven Fathema's haat en bloedige belangen,³⁴⁶
 Maccassars Kroon in 't stof, voor Nederlands hoogmoed,
 En 't rystveld van het Oost verdrongen in het bloed;³⁴⁸
 Samboepo's wal verwoest, en haar verbrande straaten
 350 Vertonende allom myn Moeders leedemaaten
 Verstrooyd, wanneer 't geweld van 't ysselyk geschut³⁵¹

- 328 *Geëerbied* slaat op *gezag*, *gevolgd* op *wet*.
de wet volgen: handelen naar de wet.
 329 *wet(ten)* wordt herhaaldelijk gebruikt in de betekenis *gezag*. De bedoeling is: En ik, die door mijn liefde voor u reeds zo lang uw dienaar (onderdaan) ben...
 331 *Met haar*: evenals zij
 332 En voor nu en altijd mij overgeven aan wat gij over mij beschikt. Letterlijk: En voor nu en altijd mijn lot aflezen in uw oog, uw blik.
 339 *staan*: dingen
 342 *de eerst'*: als eerste
 344 *al*: zoal, allemaal
op: over
 345 *'t geen ... ontvangen*: waarvóór wij zullen trouwen
 346 Men doet het best, achter deze regel een vraagteken te lezen i.p.v. een komma. De regels tot en met 354 zijn dan de opsomming waarnaar *Zie daar* in vs. 355 terugwijst.
 348 *'t rystveld van het Oost*: Makassar was een centrum van rijstcultuur.
 351 *wanneer*: toen

De voorzorg van de kunst voor 't leven maakt' onnut;³⁵²
 Myn Vader vluchtende, beroofd van syne Landen,
 En dragend' om zyn hals Fathema's teed're handen!

- 355 Zie daar, in welke staat Agon my hier ontving
 Gelyk syn eigen kind, niet als een vlugteling;
 En zal Fathema nu zig durven onderwinden³⁵⁷
 Om syn Soon aan haar lot en aan haar wraak te binden,
 Zal 't Oost, getuige van syn' edelmoedigheid,³⁵⁹
 360 Niet laken uwe keur, en myn' ondankbaarheid!

HASSAN

Indien 't geheele Oost voor u was te bestryden,
 Zou Hassan's hart 't geluk van ieder Vorst benyden
 Die door Fathema's hand gekoren tot haar wraak,³⁶³
 Op 't Maccassaarsche strand zou sterven voor haar zaak!

- 365 Maar het verslaafde Oost, wel ver van u te wreken
 Durft zelfs niet denken om zyn ketenen te breeken:
 En met welk' schrik zal 't Oost, Batavia niet zien
 Wel haast in Bantam's wal, en Abduls Ryk gebiën?³⁶⁷⁻³⁶⁸

FATHEMA

Batavia gebiën alhier? in Bantams wallen?

- 370 En Abdul, Agons Zoon, voor Holland neêr zien vallen!

HASSAN

'k Vrees dat myn gissingen maar al te gegrond zyn,
 Hoe zeer die zaak aan uw nog ongelooflyk schyn',
 Het is ter deezer tyd byna een Jaar geleden

- Dat Agon heeft bereid 't geen hy volvoert op heden,³⁷⁴
 375 Dat hy in 't openbaar verklaard heeft, dat hy dacht³⁷⁵

352 *kunst*: geneeskunst

onnut: nutteloos

357 *zig onderwinden*: het wagen

359 *syn'* slaat op Agon, zoals ook in vs. 358.

363 *gekooren tot haar wraak*: gekozen om haar te wreken

367-368 De komma in dit vers zal wel gebruikt zijn om verwarring met Oost-Batavia te voorkomen.

374 *bereid*: voorbereid

375 *dacht*: van plan was

Tusschen syn beide Soons te deelen syne macht:
 Abdul heeft wel te vreë met dat besluit gescheenen
 Maar zedert is Steenwyk tot tweemaal toe verdweenen,³⁷⁸
 Die Europeër die in Abduls gunst geraakt,
 380 Hier heeft, gelyk gy weet, syn Land en God verzaakt,³⁸⁰
 Of om (haar aller wensch) rykdommen te bekomen,
 Ten minsten hier in schyn een God heeft aangenomen:³⁸²
 'k Weet dat Batavia hem tweemaal heeft gezien³⁸³
 Verzoeken hare gunst en Abduls dienst aanbiën;
 385 'k Weet dat Neêrlands krygsvolk ontboôn uit alle Landen
 Een leger van gewicht uitmaakt op Java's stranden;
 En dat Batavia wapend by dag en nacht,
 Zonder in kryg te zyn met eenig Oosters Macht.

FATHEMA

Maar waarom Agon niet, eer het gevaar kooft nader...³⁸⁹

HASSAN

390 Ik weet genoeg voor my, niet genoeg voor myn Vader;
 Gy weet dat Agons hart zo zwak is voor die Soon³⁹¹
 Dat het onnodig is dat ik hem gissing toon.³⁹²
 En 't zy het nieuw Verbond, nog niet geheel gesloten³⁹³
 Abdul verplicht om syn geheim nog niet 't ontbloten,
 395 't Zy de voorwaarden zyn van dit heylloos Verdrag
 Dat men ons hier maar zal waarschouwen met de slag;³⁹⁵⁻³⁹⁶

378 *verdweenen*: d.w.z. in het geheim enige tijd afwezig geweest

380 *syn Land en God verzaakt*: Ook de historische Steenwijk, Hendrik Cardeel, uit Steenwijk afkomstig, uit Batavia gevlucht, was tot de Islam overgegaan; hij droeg de titel Pangeran Wiraguna. Zie de *Inleiding*.

382 *in schyn* accentueren.

383 *gezien*: (wij zouden zeggen:) zien

389 Fathema wil kennelijk vragen: 'Waarom Agon niet *gewaarschuwd*?'

391 *Agons hart zo zwak is*: Agon zo'n zwak heeft

392 *onnodig*: nutteloos

gissing toon: met gissingen aan boord kom

393 *nieuw Verbond*: nieuw omdat er reeds sedert 1655 een verdrag tussen Ageng en de Compagnie bestond, verlenging van een overeenkomst van 1645. Zie de *Inleiding*.

geheel: definitief

395-396 *de voorwaarden zyn* is in de tweede druk verbeterd in *'t een voorwaarde is*; *waarschouwen met de slag*: tegelijk met de waarschuwing (dat men gaat aanvallen) ook reeds de eerste slag toebrengen. Of: Geen andere waarschuwing zal doen toekomen dan de aanval zelf. Wij zouden i.p.v. een kommapunt achter vs. 396 een komma plaatsen.

- Abdul scheen met geduld syn Vader aan te hooren
 En 't deelen van het Ryk syn weezen niet te stooren.³⁹⁸
 Maar wyl 't goud openbaard alle geheimenis,³⁹⁹
 400 En alles by dat Volk voor geld te krygen is,⁴⁰⁰
 Heb ik de nodige maatregelen genomen,
 Om van Batavia zeekerheid te bekomen
 Wat Steenwyk daar verricht, en waarom zonder nood⁴⁰³
 De Rheê ziet dagelyks toe takelen haar Vloot?⁴⁰⁴
 405 En 'k hoop nog vroeg genoeg het antwoord te ontvangen
 Voor Agon, 't Bantams Ryk, en uw en myn' belangen.

Tweede toneel

FATHEMA. HASSAN. CAMOENI.

CAMOENI, aan Hassan

- EEn van uw Slaven die gereist heeft al de nacht
 Heeft reeds een korten stond in uw Paleis gewacht,
 Hy zegd uw is bekend de reeden van verschonen
 410 Waarom hy zig alhier op 't Hof niet kooft vertonen.⁴⁰⁹⁻⁴¹⁰

HASSAN

- Dit is waarschynelyk de lang verwachte man,
 Die my de nodige bewysen geven kan:
 Ten zy, voor d' eerste maal, het goud mogt ondervinden
 Dat het Batavia's geheim niet kan ontbinden.⁴¹⁴
 415 Ik ga, en hoop in 't kort myn Vader te doen zien,⁴¹⁵
 Wie van syn Soons, syn wil het meest zoekt te eerbiên.⁴¹⁶

398 *syn weezen niet te stooren*: hem onberoerd te laten

399 *wyl*: aangezien

't goud ... geheimenis: men voor goud elk geheim te weten kan komen

400 *dat Volk*: de Nederlanders

403 *nood*: noodzaak

404 *Rheê*: rede, ligplaats voor schepen; *toe takelen*: optakelen, optuigen

409-410 *de reeden ... vertonen*: waarom hij zich verontschuldigt, niet hier aan het hof te kunnen komen. De woorden *alhier op 't Hof* dienen met nadruk gezegd te worden.

414 *ontbinden*: vrijmaken, de geheimhouding verbreken

415 *in 't kort*: binnenkort

416 *eerbiên*: eerbiedigen

Derde toneel**FATHEMA**

- IK zie dat men wel haast die Rovers zou befnuyken,⁴¹⁷
 Zoo men in Indiën wist het goud wel te gebruyken,
 En latende ter zy onnutte dapperheid⁴¹⁹
 420 Dat Volk altyd bevocht door hare gierigheid:
 De ondervinding leerd, dat goud is 't eenigst' wapen
 Waar voor Natuur by haar geen middel heeft geschapen;⁴²²
 En als een tegengift in onse handen geeft⁴²³
 Tegen 't geduchte Staal voor 't welk het Oosten beeft;
 425 En zoo men in 't begin dien weg had ingeslagen⁴²⁵
 Misschien, geen Vorst in 't Oost, die keetenen zou dragen;
 En door 't goud wel besteed, zou elk geweest zyn vry,
 Goedkoper, als hen nu kost hare slaverny'.⁴²⁷⁻⁴²⁸

Vierde toneel*FATHEMA. ABDUL.***ABDUL**

- MEvrouw, 'k heb lang gewenscht na zulk een dag als heden,
 430 Na een dag dat ik zou aan uw bevalligheeden
 Kunnen ter zelve tyd aanbieden Abduls hand
 En daar by Bantams Kroon, en d' Oppermacht van 't Land,
 Het ongelyk van 't Lot op deeze wys' vergoeden,⁴³³
 En u voor onheil in 't toekomende behoeden.⁴³⁴
 435 Gy weet hoe dat myn hart heeft, van myn' eerste jeugd,
 Altyd by Fathema gevonden al syn vreugd.

417 *befnuyken*: ten onder brengen419 *latende ter zy*: nalatende, afziende van422 *Waar voor*: waartegen

423 En dat Natuur als een tegengift in onze handen geeft

425 *dien weg*: nl. van omkoperij

427-428 Iedereen zou vrij geweest zijn, als men het goud goed gebruikt had. De prijs die men dan voor de vrijheid had moeten betalen, zou lager geweest zijn dan die welke men nu moet betalen om slaaf te zijn.

433 *ongelyk van 't Lot*: onrecht, door het lot u aangedaan434 *'t toekomende*: de toekomst

FATHEMA

Mijn heer, myn Vader hier gevlucht uit syne Landen
Heeft Fathema gesteld in uwe Vaders handen.

En 't is van hem alleen dat afhangd myne hand.⁴³⁹

440 Maar met myn hand gaat ook myn haat en wraak verpand.

ABDUL

Ik kan niet denken dat Fathema's zachte zeeden⁴⁴¹

Niet altyd luisteren na de gezonde reeden;

Dat in haar ongeval de staat van 't gansche Oost,⁴⁴³

Aan haar niet strekken zou tot voorbeeld, of tot troost.

FATHEMA

445 Het Maccassaarsche Bloed, voorheen in 't Oost zo magtig,⁴⁴⁵

Is altyd d' Adeldom van syn Geslacht indagtig;

En welke Kroonen nu het Lot aan my ontvreemd,

Leer, dat Fathema nooyt voorbeeld van and'ren neemt.

De Vorst, die myn Gemaal of die myn Vriend wil weesen

450 Moet voor Batavia en Holland nimmer vreesen:

Die Voorwaard' is de eerst' waar op myn hart zig geeft.⁴⁵¹

ABDUL

'k Geloof dat niemand, min als ik, voor Holland beeft.⁴⁵²

En tot het winnen van een hart van zo veel waarde,

Slaat gy aan Abdul voor de ligtste zaak op aarde.⁴⁵⁴

455 Toon liever aan myn hart, 't geen voor uw schoonheid brand,

Iets dat met meerder roem verdienen kan uw hand,

Daar ik uitblinken kan tot nut van uwe zaaken⁴⁵⁷

En my Fathema's hart met glory waardig maaken.

439 *myne hand*: een huwelijk met mij

441 *Fathema's zachte zeeden*: Fathema met haar zachtmoedig karakter

443 *ongeval*: rampspoed

445 De kommapunt aan het einde van de regel heeft de betekenis van onze komma.

451 Dat is de belangrijkste voorwaarde die ik stel aan degene die ik mijn liefde schenk.

452 *min*: minder

454 *Slaat ... voor*: stelt ... voor

457 *Daar*: waardoor

FATHEMA

- Koom aan, en zo myn hart uw is van eenig' prys,⁴⁵⁹
 460 Geef my dan van uw Liefd' het zeekerste bewys:
 Zweer hier, en roep met God syn Propheet tot getuigen,⁴⁶¹
 Dat Bantam, onder u, voor Nêerland nooyt zal buigen;
 Dat gy, ten allen tyd getrouw aan myne haat,
 Zult eeuwig Vyand zyn van Hollands macht en staat;
 465 Dat 't allereerste werk van uw zwaard, en uw handen,
 Zal zyn Maccassars Ryk te rukken uit haar banden,⁴⁶⁶
 Dat gy 't geheele Oost, uit syne laffe rust
 Gewekt, zult voor myn wraak doen vechten op dees' Kust
 Tot gy Batavia verbrand in haare wallen,⁴⁶⁹
 470 Met haar Casteel verwoest voor my zult nêer doen vallen;⁴⁷⁰
 Dat 'k op de rookend' as van 't pragtigste Gebouw
 Kan trappen op het hart van de voornaamste Vrouw,
 Dat ik de honden 't bloed van Indiëns Raên zie drinken,⁴⁷³
 En dus Fathema's wraak in 't Oosten mag uitblinken!⁴⁷⁴
 475 En geef my dan de keur t' ontvangen uwe hand⁴⁷⁵
 Of op dat bloedig puyn, of op Samboepo's strand,
 Of midden in 't gekerm der Westersche Barbaaren,
 Of onder 't bly gejuich der vrye Maccassaaren!

ABDUL

- Indien Fathema haar' en mijn' belangen zagt
 480 Misschien dat sy haar rust door zagter middlen kogt.⁴⁸⁰
 Ik denk dat men vergeefs, het geen zy vergt zou poogen,
 Al kwam 't geheele Oost gewapend voor haar' oogen.
 Dog wagt niets van die kant: het Oost is niet meer vry,
 En is alleen bedagt om zagte slaverny;⁴⁸⁴

- 459 *Koom aan*: Welnu
prys: waarde
 461 *met God syn Propheet*: God en Mohammed tezamen
 466 *haar*: hun (nl. der Hollanders)
 469 *verbrand* is een volt. deelw.
 470 *verwoest* moet op *Casteel* betrokken worden en niet op *Batavia*.
 473 *Indiëns Raên*: de leden van de Raad van Indië
 474 *dus*: aldus
 475 *geef my ... hand*: laat mij dan kiezen met u te trouwen
 480 *zagter*: vreedzamer
 484 *is bedagt om*: denkt aan, is uit op

- 485 Batavia's Casteel heeft Indien doen bezwyken,
 En 't is geen schande meer voor Hollands magt te wyken.
 Maar 'k vrees dat Hassan's hand uw beter aan moet staan,
 Wyl gy 't onmoogelyk aan Abdul kund voorslaan.⁴⁸⁸

FATHEMA

- Wie Abdul in myn hart ook hebben mag te vreesen⁴⁸⁹
 490 Het zal nog nu, nog nooyt, een slaaf van Holland, weesen.⁴⁹⁰
 En 'k had my wel gewagt aan uw myn hand t' aanbiên,
 Zo ik in 't zeeker niet uw antwoord had voorzien.⁴⁹²

Vyfde toneel

ABDUL

- H**Ovaardige Princes, uw hart zal zig beklagen
 Dat gy uw haat, uw wraak, uw moed zo hoog wilt draagen!⁴⁹⁴
 495 Misschien dat uw haast rouwd het weigren van myn hand,⁴⁹⁵
 Indien myn nieuw Verbond gekomen is tot stand,
 En zo maar vroeg genoeg de hulp daar ik op reeken
 De onrechtvaardigheid van Agons hart kooft wreken.
 Het was dan niet genoeg dat ik Hassan zou zien
 500 Een groot deel van het Ryk, en van myn erf, gebiën,⁵⁰⁰
 En dat myn Vader durft, tegen all' onse wetten,
 Tartassa's Kroon op 't hoofd, van ander als my, zetten,
 Fathema en haar recht vermeerdren Hassans deel⁵⁰³
 Als of, Bantam alleen, voor my nog was te veel!⁴⁹⁹⁻⁵⁰⁴

488 *'t onmoogelyk*: het onmogelijke *voorslaan*: voorstellen
 De bedoeling van vs. 487-488 is: Ik vrees, dat een huwelijk met Hassan u beter aanstaat,
 anders zoudt gij mij niet iets onmogelijks vragen.

489 *in myn hart*: nl. als zijn medeminnaar

490 *nog nu, nog nooyt*: noch nu, noch ooit

492 *in 't zeeker ... voorzien*: van te voren niet zeker van uw antwoord was geweest

494 *moed*: fierheid

495 *uw haast rouwd*: gij spoedig berouw zult hebben van

500 *erf*: erfdeel

503 *haar recht*: haar wettige aanspraken (nl. op Makassar)

499-504 Denk voor een juist begrip van deze regels achter vs. 502 een punt i.p.v. een komma en vóór vs. 503 *Neen*. De functie van de komma's achter *hoofd* en *my* (vs. 502) is het gedeelte dat er tussen staat te beklemtonen.

- 505 En Hassan zoud' aldus, misschien in korte jaaren
 Voegen by Java's Kust het Ryk der Maccassaaren!
 Syn Ryk, syn goud, syn macht, zou boven myne gaan,
 En Abduls lot aan hem en aan Fathema staan!⁵⁰⁸
 Dan liever duizendmaal in Hollands wetten leven,⁵⁰⁹
- 510 Als hier voor Fathema's en Hassan's hoogmoed beven!
 Maar, helaas! 'k weet nog niet in deeze droeve dag
 Of ik op Hollands hulp in 't zeek're reek'nen mag.
 Steenwyk komt niet weêrom! welk' moet de reden weesen?⁵¹³
 Heb ik ook van syn kant verradery, te vreesen?⁵¹⁴
- 515 Heb ik ook by geval een dwaalinge begaan,
 En my te veel vertrouwd aan dien Europeaan?⁵¹⁶
 Zou hy ook met het goud gereist zyn in syn handen,
 Niet na Batavia, maar na Europa's stranden!
 Maar neen, hy kooft daar aan,

Sesde toneel

ABDUL. STEENWYK.

ABDUL

- ACh, al te wreede Vriend,
 520 Met welk' loomheid hebt gy myn ongeduld gediend!⁵²⁰

STEENWYK

- Ik hoop, wanneer myn Vorst 't verhandelde zal weeten,
 Dat hy syn ongeduld en gramschap zal vergeeten.
 Hoe zeer ik van myn kant heb alle spoed gemaakt
 Is 't egter gister maar dat ik ben klaar geraakt.
 525 En zonder 't meerder goud door u aan my gezonden⁵²⁵

508 *aan ... staan*: van ... afhangen

509 *wetten*: zie de aant. bij vs. 329

513 *welk' moet*: wat kan

514 De komma achter *verradery* zal wel ter accentuering van dit woord bedoeld zijn.

516 *vertrouwd aan*: toevertrouwd aan, verlaten op

520 *loomheid*: traagheid

525 *meerder*: extra

Was êr geen hoop geweest voor hulp en tot Verbonden.
 Want elk Bediend' aldaar, hoe dat hy zig ook houd⁵²⁷
 Mind wel de Compagny, maar mind nog meer het goud.

ABDUL

Maar hoe legd het Verbond?⁵²⁹

STEENWYK

Gy zult geholpen weesen

- 530 En hebt hier voor altoos van Hassan niets te vreesen.
 Hassan's vermetel hart is daar reeds niet bemind,
 En gansch Batavia is voor uw meer gezind.⁵³²
 Men haat die dapperheid betoond aan muitelingen,
 Nog boven maat vergroot door laffe vluchtelingen.⁵³³⁻⁵³⁴

ABDUL

- 535 Maar weet gy dat dees' dag verergerd heeft de zaak,
 En nog vermeerderd heeft de reedenen van wraak?
 Weet gy dat Agon my Fathema durft ontrooven,⁵³⁷
 En, met Tartassa's Kroon, haar aan Hassan belooven?
 Niet dat myn hart zig stoord aan 't verlies van een vrouw,
 540 Maar gy weet welke macht ik op haar' rechten bouw;
 En dat Batavia, door u, my heeft doen hoopen
 Dat ik met Fathêma ten minst' een Ryk zou koopen.⁵⁴²

STEENWYK

Ik weet alleen 't geen my by myn komst is verhaald
 Dat Agon desen dag tot d' afstand heeft bepaald;

527 *houd*: voordoet

529 *hoe legd*: hoe is het gelegen met, hoe staat het met

532 *voor uw meer gezind*: meer u dan Hassan genegen

533-534 Men haat de dapperheid die hij heeft betoond bij het overwinnen van de opstandelingen (zie vs. 289 e.v.) en die door laffe vluchtelingen nog sterk wordt overdreven. (In *haat* zit de gevoelswaarde van: heeft geen enkele waardering voor.)

537 Zie de aant. bij vs. 107

542 *een*: één; vergelijk vs. 551-552 en ook vs. 1019-1020.

- 545 Maar gister heeft een Vloot Batavia verlaaten,
 Die nu reeds weesen moet in zicht van Agon's staaten,
 En zo de wind en stroom niet merklyk tegen zyn⁵⁴⁷
 Is die voor Bantam eer de Son in 't Westen schyn.
 Die vloot brengd herwaarts aan de nodige beveelen
- 550 Om Agon te verbiên syn Ryken te verdeelen!
 En bied aan Fathema, mits sy uw' geev' haar' hand
 Een van haar' Kroonen weêr, op 't ryk Celebes Strand:
 En om die Wetten hier te hoeden voor 't verachten,⁵⁵³
 Zyn op die Vloot gescheepd de nodige Krygsmachten,
- 555 En St. Martin, beroemd door hart en door verstand,⁵⁵⁵
 Koomt en als Veldheer hier, en ook als Afgezant.
 Dit is 't geen ik voor uw heb weeten te bezorgen.⁵⁵⁷
 Maar wyl de Vloot misschien niet komen zal voor morgen,
 Is 't nodig dat myn Vorst op heeden maar tyd wint,
- 560 En, zo het moog'lyk is reeden tot uitstel vindt.⁵⁶⁰

ABDUL

- Ik zal ter zyner tyd myn dankbaarheid uw toonen;
 Ik zal Steenwyk syn trouw en iever dus beloonen⁵⁶²
 Dat nimmer op dees' kust enig' Europeaan⁵⁶³
 In rykdom en in macht hem zal te boven gaan.
- 565 Maar 'k heb syn wyse raad nu meer dan ooyt van nooden⁵⁶⁵
 De Grooten van het Ryk zyn reeds op 't Hof ontbooden,
 En elk van haar werd hier all' ogenblik verwagt,⁵⁶⁷

547 *merklyk*: merkbaar, (hier:) sterk

553 En om te voorkomen dat die bevelen hier veracht worden

555 *St. Martin*: 'Isaïc, Baron de St. Martin, Fransch Edelman uyt Bearn, in een lage qualiteit na Indien gegaan, wierd door syne uytmuntende verdiensten, Opperhoofd van de Nederlandsche Krygsmagt aldaar, en stierf Ordinaris Raad van Indien in 't jaar 1696.' (Noot van de auteur in de *Ophelderingen op Agon* bij de 2de druk)
hart: karakter

557 *bezorgen*: verkrijgen

560 De bedoeling van de komma achter *En* zal wel zijn *zo het moog'lyk is* te beklemtonen. Wij zouden in dat geval ook achter *is* een komma plaatsen.

562 *iever*: ijver

dus: zodanig

563 *dees' kust*: Bantam

565 De volgende verzen bevatten een verklaring van deze regel. Wij zouden dus achter dit vers een dubbelpunt zetten.

567 *werd*: wordt

Daar kan geen middel meer tot uitstel zyn bedagt,
Wat nu gedaan?

STEENWYK

- Van daag zo 't nodig is te veinzen,
570 Te dekken voor het oog al wat uw hart kan peinsen;⁵⁷⁰
Wat ook Agon uw vergd maar willig toe te staan,⁵⁷¹
Morgen zal alles hier uw wetten ondergaan,⁵⁷²

ABDUL

Maar als die Vloot vertrekt, die hier nu staat te komen,
Heb ik, en Hassans woed' en Agons wraak te schroomen.

STEENWYK

- 575 Vreest niet, Sulthân, dit is ook alles reeds voorzien;⁵⁷⁵
Agon zal na 't vertrek der Vloot wel hier gebiën,
Maar op dat Abdul hier zig zeeker mag vertrouwen,⁵⁷⁷
Zal men voor zyn verblyf alhier een Casteel bouwen;
En door bezetting, die aan uw gebied zal zyn,⁵⁷⁹
580 Zyt gy Heer in der daad, en Agon maar in schyn.

ABDUL

Een Casteel bouwen hier? Agon zal 't nooyt toestemmen.

STEENWYK

Europa's moed en kunst zal Agon lichtlyk temmen.⁵⁸²

ABDUL

Maar zo Agon weêrstaat, zo syn onbuigzaam hart...

570 *dekken voor het oog*: verbergen
kan peinsen: van plan mag zijn

571 *uw vergd*: van u eist

572 *uw wetten ondergaan*: onder uw gezag staan. Zie de aant. bij vs. 329.

575 *Sulthân*: Deze titulatuur is een vleierij van Steenwijk.

577 *zig ... vertrouwen*: zich veilig zal weten

579 *aan uw gebied*: onder uw bevel

582 *lichtlyk*: met gemak

STEENWYK

Dan moet hy aan zig selv' toeschryven syne smart.

- 585 En, zo 'k het zeggen mag, als dit uw geest kan stooren,⁵⁸⁵
 Dan is en myne moeyt' en myne reys verlooren.⁵⁸⁶
 Zo gy met Agon's haat, en Hassan's hoovaardy,
 Fathema's honend' oog, en uwe slaverny
 Te vreedden waart, waarom dan uwe Bondgenooten
 590 Genodigd om alhier het hoofd te komen stooten?
 Die heerschen wil moet ook gereed zyn alle uur⁵⁹¹
 Te trappen onder voet 't vooroordeel van Natuur.⁵⁹²
 Die Vloot voor haar vertrek zal hier een Casteel zetten,
 't Geen staan zal onder uw', of onder Hassans Wetten,
 595 Gy kend Hassan genoeg en weet of syne moed⁵⁹⁵
 Zig steurd aan 't geen 't gemeen noemd banden van het bloed!⁵⁹⁶
 Zo ras Hassan maar weet Batavia's beveelen,⁵⁹⁷
 En dat Agon nog nu, syn Ryk, nog nooit mag deelen,⁵⁹⁸
 Dat hy Abdul 't aanbod van Holland ziet afslaan,
 600 Neemt hy 't op staandevoet en zonder omzien aan:⁶⁰⁰
 Batavia en hy vereënd zullen niet vraagen
 Of dit aan Agons hart genoegd, of kan mishaagen.⁶⁰²
 Ik spreek niet van my selv', maar 'k weet welk ongeval,⁶⁰³
 Aan Abdul, en daar na my ook gebeuren zal.
 605 Want Hassan meester hier, zal in 't kort doen berouwen
 Al wie op Abduls gunst gesteld heeft syn betrouwen!
 En Abdul's lot, om dat hy d' eerstgeboren is,⁶⁰⁷
 Zal zyn, op 't allerminst; eeuwig' gevangenis!⁶⁰⁸

585 *uw geest kan stooren*: uw gemoedsrust kan verstoren, u tegenstaat

586 *verlooren*: vergeefs geweest

591 *gereed*: bereid

592 Te handelen in strijd met de natuurlijke neigingen (die hier minachtend *vooroordelen* worden genoemd.)

595 *moed*: trots

596 *gemeen*: volk

597 Zie de aant. bij vs. 45-48.

598 *nog nu, nog nooyt*: zie de aant. bij vs. 490.

600 *zonder omzien*: zonder nadere overweging

602 *genoegd*: genoeg doen

603 *ongeval*: ramp

607 De tweede druk heeft beter: *En 't noodlot van de Soon, die eerstgebooren is*

608 De kommapunt achter *allerminst* zal wel bedoeld zijn om het voorafgaande sterk te beklemtonen.

ABDUL

- Hassan hier meester zijn! ik van Hassan afhangen!
 610 En na syn willekeur, of vry zyn, of gevangen!
 Zo iemand hier myn recht van eerstgeboort' verkort,
 Wie weet welk bloed myn hand, en Cris, nog heeden stort!⁶¹²
 Hassan hier meester zyn! gy doet myn ogen open,
 Ik heb twee prikkelen om myn behoud te kopen,⁶¹⁴
 615 De Heersch-zucht, die toelaat dat men de Wetten schend,
 En de Noodzaaklykheid, die geene Wetten kend!

612 Prospectief aspect: toespeling op wat later inderdaad gebeurt.

Cris: kris, Javaanse dolk

614 Wij zouden aan het eind van deze regel een dubbelpunt gebruiken.

Derde bedryf⁺

Eerste toneel

ABDUL. SINAN. AGON. IBRAHIM. HASSAN.

JAVAANSE GROOTEN AAN WEËRZYDEN

AGON

- M'yn hand heeft vyftig jaar bestierd dees' Koningryken
 En vyftig jaar 't geweld van uwe grens, doen wyken,⁶¹⁷⁻⁶¹⁸
 't Is tyd dat myne Kroon verciere een ander hoofd,
 620 't Welk uw een nieuw geluk, of duurend' rust beloofd.
 De kragten van myn geest mogen nog ietwes schynen,⁶²¹
 Gy ziet hoe blykelyk die van 't lighaam verdwynen,⁶²²
 Ik voel hoe langs hoe meer wat d' Ouderdom vermag,⁶²³
 En d' Engel van de Dood naderd van dag tot dag:
 625 Hy waarschouwd my de tyd van d' eeuwigheid te scheiden,⁶²⁵
 En my in stille rust tot syne komst bereiden,⁶²⁶
 Hy wysd my dat een vraag die my t' antwoorden staat,
 Is, hoe ik vond myn Ryk, en hoe ik het verlaat.⁶²⁷⁻⁶²⁸
 Uw Vaders hebben uw verhaald langs welke wegen
 630 Uw Vorst uit Ballingschap is op den Throon gestegen,
 En op welk wys' door syn' en hunne dapperheid
 Ons welvaard en ons macht rondsom is uitgebreid.

- + Voor het eerste toneel leze men eerst het *Naricht*, sub 1 en 2 (blz. 134)
 617-618 De tweede druk heeft *veertig jaar*.
 621 *ietwes*: iets
 622 *blykelyk*: duidelijk
 623 *langs*: langer
 625 Hij waarschuwt mij tijd en eeuwigheid uit elkaar te houden, d.w.z. de tijdelijke dingen van de eeuwige te onderscheiden.
 626 *tot ... bereiden*: op ... voor te bereiden
 627-628 Hij wijst mij erop, dat ik de vraag zal hebben te beantwoorden, hoe...

- Dit Ryk 't geen voor myn tyd in duister scheen te zinken,
Ziet nu syn naam in 't Oost met zo veel luister blinken
- 635 Dat Bantam is vermaard, van daar de Propheet rust,⁶³⁵
Tot daar de Khorân licht de Ternataansche kust!⁶³⁶
Tartassa's Ryk, wel eer voor Bantam zo te schroomen,
Is door myn waapenen in Bantam's macht gekomen:
De fiere Keizer, die zig Heer van Java noemd,
- 640 Is bly, dat hy met rêen op Agon's vriendschap roemd:⁶³⁹⁻⁶⁴⁰
De Hollander, die 't Oost geheel zoekt t' onderbrengen,⁶⁴¹
En vry in Holland, hier geen vryheid wil gehengen,⁶⁴²
Wiens Vloot in d' Indiën begeerd het hoogst gezag,
Heeft myne Wimpel nooyt zien stryken voor syn Vlag;⁶⁴⁴
- 645 En al die Christenen die door zo veel gevaaren,
Op hoop van vuyl gewin na onse Landen varen,
Hebben in myn gebied hun twisten niet gebracht,
En haar' onrustig' aart eerbiedigd myne macht.
'k Heb meer, 'k heb durven hier ontvangen in myn Staaten
- 650 De Dochter, van een Vriend door de Fortuin verlaaten,⁶⁵⁰
Als 't Maccassaarsche Ryk, door Speelman's wakk're hand,⁶⁵¹
Heeft moeten zwigten voor 't geluk van Nederland.⁶⁵²
En hoe zeer dit ook mogt Batavia mishaaen,
Batavia heeft dit, en zonder klagt, verdraagen.
- 655 Die praal, en dat geluk, koomd, van dat nooyt tweedragt⁶⁵⁵
Heeft zedert vyftig jaar alhier verzwakt de kragt,

635 *daar*: waar; zo ook meermalen
daar de Propheet rust: Mekka

636 *Khôran*: het heilige boek der Mohammedanen. Zie verder aant. bij vs. 669-670.
licht: verlicht, beschijnt

639-640 *De fiere Keizer*: de sunan van Mataram, toentertijd Amangku Rat II. Dat hij met Ageng bevriend was, is historisch onjuist. De Vorsten van Mataram beschouwden zich als erfgenamen van het grote Hindoe-Javaanse keizerrijk Madjapahit, dat in de 14e eeuw een bloeitijd beleefde en zich door veroveringen tot buiten Java uitstrekte. In de 15e eeuw viel dit rijk uiteen door burgeroorlogen en door de komst van de Islam. Na een langdurige strijd tussen de verschillende staten verwierf Mataram in het laatst van de 16e eeuw de soevereiniteit over Midden- en Oost-Java. In de 18e eeuw viel het rijk uiteen in de vorstendommen Soerakarta en Djokjakarta.

641 *onderbrengen*: onderwerpen

642 *gehengen*: dulden, toelaten

644 *de vlag (wimpel) stryken* was een teken van overgave

650 Misschien is de komma achter *Dochter* bedoeld om aan te duiden dat *door ... verlaten* op *Vriend* en niet op *Dochter* betrokken moet worden.

651 *wakk're*: dappere

652 *'t geluk*: de gunstige fortuin, het succes

655 *koomd, van*: is een gevolg van het feit

En zo de Eendracht maar op deese kust kan blyven
 Zal magt en welvaard hier nog daag'lyks meer beklyven,⁶⁵⁸
 En 'k mag my vleyen dat myn stervend' oog zal zien
 660 Myn kinderen alhier met eer en roem gebièn.

De Hemel, die aan my twee Soonen heeft gelaaten,
 Heeft my gelukkiglyk bedeed ook met twee Staaten:
 Bantam is Vaders erf, Abdul dat is uw deel,⁶⁶³
 Hassan, Tartassa's Ryk is 't uw, maar niet geheel:
 665 Uw Vader houd voor zig die plaats, en die gehugten,⁶⁶⁵
 Daar hy 't gewoel van 't Hof zo dik werf zegt t' ontvlugten;
 En daar hy nu verhoopt dat niets syn stille vreugd⁶⁶⁷
 Zal stooren, als 't geroep van syner Soonen deugd!⁶⁶⁸

Iman, leg daar het Boek, 't geen uit des Hemels zaalen⁶⁶⁹
 670 Door Gods Propheet voor ons is komen néderdaalen!⁶⁶⁹⁻⁶⁷⁰
 Waar voor elk Musulman de diepste eerbied heeft,
 En de meenedige ten allen tyden beeft!

Treed nader myne Soons: belooft hier by de Grooten,⁶⁷³
 Dat nooyt d' elendige by u zal zyn verstooten!
 675 Dat God, en deeze Wet nooyt uit uw hart zal gaan!⁶⁷⁵
 En in uw hart, naast God, altyd de Eendragt staan!
 Dat gy, elk in syn Ryk, d' Inwoonder zult regeeren
 Na Wetten en na Recht, en niet na uw begeeren!
 Zyt gy te vreedden?⁶⁷⁹

ABDUL

Ik volkomen.

HASSAN

En ik niet:
 680 'k Verzoek eerst en vooral dat gy behoud 't Gebiedt;⁶⁸⁰

658 *beklyven*: voortduren, zich bevestigen (hier wel:) toenemen

663 *Vaders erf*: het vaderlijk erfdeel

665 *die plaats, en die gehugten*: nl. het lustverblijf Tirtajasa met de kampongs daarbij

667 *verhoopt*: hoopt

668 *'t geroep*: de faam

669 *Iman*: mohammedaans voorganger bij de gebeden en hoofd van de moskee

669-670 De islamiet gelooft, dat de Koran het door de engel Gabriël aan Mohammed geopenbaarde bevat.

673 *by*: in aanwezigheid van

675 *deeze Wet*: de Koran

679 *zyt gy te vreedden*: zijt gij voldaan, gaat gij akkoord

680 *'t Gebiedt*: de heerschappij

En zo gy weig'ren mogt om hier toe te besluiten,
 Dat elk van ons zig mag in deeze woorden uiten,
 'k Ontvang myn Vaders gift met dank, maar ik beken
 'Dat ik myn Vaders gunst en Kroon onwaardig ben,
 685 'Zo ooyt eenig Verbond, door, of voor, my geslooten⁶⁸⁵
 'Myn Broeder uit syn Ryk of erf heeft uitgestooten!
 'Zo ooyt met myn toezeg een Nederlandsche wal,⁶⁸⁷
 'Myn Vader, Broeder, 't Ryk, of Bantam dwingen zal!
 Abdul zyt gy gereed om dien eed af te leggen?⁶⁸⁹

ABDUL

690 Ik ben .. gereed .. te doen .. het geen Agon zal zeggen.

AGON

Abdul, gy schynd verbaast! Hassan wat is die eed?⁶⁹¹
 Welk Nederlands Verbond, of Wal is hier gereed!
 Spreek Abdul, denk dat gy, met langer hier te zwynen,⁶⁹³
 De zwaarste agterdogt zult tegen u verkrygen.

ABDUL

695 'k Beken opregtelyk dat dees' beschuldiging
 Met d' allervreemste schrik myn hart en ziel beving!
 'k Heb tot myn ongeluk, meermaalen reeds te vooren,
 De snoodste lastering van Hassan moeten hooren,
 Maar ik heb nooyt gevreesd, en nog veel min gedagt,
 700 Dat syn' haat of syn' woed' hem zo verr' had gebragt!
 Helaas! de Hemel weet wie hier is de verrader,
 Wie meest de Eendragt mind, wie meest eerbied syn Vader!⁷⁰²

685 *voor my*: uit mijn naam. De komma's achter *door* en *voor* zijn kennelijk bedoeld om deze woorden te beklemtonen.

687 *toezeg*: toestemming
wal: (hier in de betekenis van:) versterking. De komma aan het einde van de regel is wellicht geplaatst om daardoor het onderwerp te scheiden van het er onmiddellijk op volgende object. Van Haren gebruikt een komma wel vaker om zinsdelen van elkaar te scheiden; vgl. vs. 226, 367.

689 *gereed*: bereid

691 *verbaast*: ontsteld
is: heeft te betekenen

693 *denk*: bedenk; zo ook op andere plaatsen.

702 *eerbied*: eerbiedigt

AGON

Hassan, spreek op uw beurt, maar draag zorg dat uw mond
De waarheid niet bespaard, of niet...

HASSAN

Daar is 't Verbond.⁷⁰⁴

705 De Vloot daar in vermeld is wel nog niet vernomen⁷⁰⁵
Maar zal gewisselyk van daag of morgen komen:
Sy heeft reeds gisteren haar ankers opgeligt,
Zo ras de duisternis haar dekte voor 't gezigt.

ABDUL, *apart*

O Hemel!

AGON

O Propheet! myn hoop is dan verlooren,
710 Daar is voor my op Aard' geen stille rust beschooren!
Trouwloos gedrogt!⁷¹¹

ABDUL

Wel nu, wat misdaad is 't voor my
Dat ik zoek na uw dood t' ontvlieden slaverny'?
Ik zie aan Hassan reeds Fathema's hand gegeven,
En 't Ryk dat my behoord, en binnen kort myn leeven!
715 't Is tyd dat ik myn moed dat ik myn wanhoop toon',
En ik zal eerst...

SINAN

Hou op!

AGON

Sinan het is myn Soon!

704 *Daar is 't Verbond*: Bij deze woorden overhandigt Hassan aan zijn vader een afschrift van Abduls verdrag met Batavia.

705 *vernomen*: waargenomen

711 *Trouwloos gedrogt*: Deze woorden zijn tot Abdul gericht.

*Geef over uwe Cris: ** gy brengd hem weg gevangen.⁷¹⁷

En wyl syn misdaad hier veranderd de belangen⁷¹⁸

*** Gaat heen, laat elk van u, die mind het Vaderland

720 Verzaam'len al syn magt tot dekking van ons strand.

Tweede toneel

AGON. HASSAN.

HASSAN

Schoon in het afschrift 't geen ik aan u heb gegeven
De naam van die 't Verbond sloot niet staat in geschreeven;
Weet ik in 't zekere dat Steenwyk is de man
Die u van dit Verbond best onderrigten kan.

AGON

725 O Hemel, welk een straal van hoop kooft my verligten!

Steenwyk, zegt gy, kan my hier van best onderrigten!

Ik zie klaar in de zaak; 't is die Europeaan

Die Abdul deeze daad, zulk' een feyt heeft geraên.

Hy heeft dien jongeling geleerd Europa's zeeden,

730 Hy heeft syn hart vervuld met haar verfoeylykheeden,

Met heerschzugt, gierigheid, driften van alle zoort,

Abdul alleen, heeft nooyt gedagt aan Broedermoord.⁷³²

Hassan, uw hart en moed, beproefd in de gevaaren,

Zyn nu de steun van 't Ryk, en van uw Vaders jaaren;

735 Vergeet dat ik van 't Ryk uw gaf het kleinste deel,

Ik zie het grootste is voor Hassan niet te veel.

Maak dat uw leeger hier zig met verhaaste schreeden

Nog vind by Bantam's wal, zo 't moog'lyk is, op heeden:

* Aan Abdul.

** Aan Sinan.

717 *brengd*: gebiedende wijs

718 *belangen*: stand van zaken

*** Aan de Javaanse Grooten.

732 De komma achter *alleen* is gebruikt om dit woord sterke nadruk te geven.

Dat alles in de Stad, gewapend, zy gereed,
740 En ieder op zyn post by d' eerste waapenkreet.⁷⁴⁰

HASSAN

Het leeger zal hier zyn: myn dappere Javaanen
Verlangen onder 't oog te zien d' Europeaanen.⁷⁴²
Wy hebben reeds van hen verscheidene gezien,
Onder Tartassa's Volk gemengd, ons Crissen vliên.
745 Maar Holland, nu ontdekt, zal zig na elders wenden
En misschien haar Verbond met u zo ligt niet schenden.⁷⁴⁶

AGON

D' uitkomst zal u doen zien, hoe zeer g' in 't laatste dwaald,
D' onkosten zyn gedaan, die Vloot moet nu betaald.
Haar mercantile geest reekend alreê de winsten
750 Van onse slaverny', of van ons geld ten minsten.

HASSAN

Hoewel 'k meen dat wy hen wel dubbeld zyn bestand,⁷⁵¹
En onse magt alleen beschermen kan uw Land,
Wy hebben Franschen hier, en Engelschen, en Deenen,⁷⁵³
Volkeren, die altyd in uw belangen scheenen,⁷⁵⁴
755 Schoon al die Christenen zyn even heet op roof
Men zegt dat sy gehegt zyn aan haar Bygeloof:
Misschien dat met aan haar alhier een plaats te geeven
Om daar na hunne Wet en plegtigheên te leeven;⁷⁵⁸
Of hier den Handel haar alleen te bieden aan...⁷⁵⁹

740 *waapenkreet*: kreet aangeheven bij het ten strijde trekken.

742 *onder 't oog te zien*: van aangezicht tot aangezicht (als vijand) te ontmoeten

746 *haar Verbond*: zie de aant. bij vs. 393.

751 *hen ... zyn bestand*: tegen hen ... zijn opgewassen

753 De hier genoemde volken hadden handelskantoren in Bantam. Sultan Hadji (Abdul) verbande hen na zijn overwinning en schonk de Compagnie het handelsmonopolie in zijn rijk. Zie de *Inleiding*.

754 *in uw belangen scheenen*: voorstanders leken van uw belangen; aan uw kant leken te staan

758 *hunne Wet*: de voorschriften van hun godsdienst

759 *alleen* is een bepaling bij *haar*. Bedoeld is: Of hun, met uitsluiting van de Hollanders, een monopolie aan te bieden.

AGON

- 760 Sy hebben hier geen magt om Holland te weêrstaan:
 En schoon haar hand ons hielp, zo sy ons al verlostent,
 Haar bystand en haar hulp zou ons niet minder kosten:
 Haar vriendschap is altyd de prys van 't hoogste bod,⁷⁶³
 En 't geld is inderdaad de Europeërs God.
- 765 Daar is alhier voor ons geen uitkomst te verwagten
 Als van ons dapperheid, en van ons eigen kragten:
 De Vyand zal alleen tot Vrêe maar zyn gezind,
 Wanneer hy ons voor hem te sterk gewapend vind.
 Gaat, op het nodigste ten eersten order stellen,
- 770 Uw Vader zal wel haast u volgen en verzellen.

Derde toneel

AGON

- DEs Hemels goedheid laat ten minsten my een Soon,
 By wien Natuur, en Deugd en Trouw, nog houd haar woon⁷⁷²
 Ik zal dien Hollander syn verraad duur verkopen!⁷⁷³
 Maar waarom van Abdul zo spoedig te wanhopen?⁷⁷⁴
- 775 Hy 's jong, hy is verleid: helaas, de têere Jeugd
 Staat altyd wankelend' in 't voetspoor van de Deugd!
 De driften van syn hart hebben syn geest bedroogen,
 De Heerschzugt of de Liefd' hebben verblind syn' oogen,
 En de Verrader, die Batavia ons zond,
- 780 Heeft listig aangestookt 't misnoegen dat hy vond:
 Dit gruwelstuk is nooyt in uw ziel opgekomen
 Abdul! ik heb te veel zorg voor uw jeugd genomen
 Ik weet 't is niet uw hart 't welk dees' misdaad beging
 Het is de raad van die eerlose Vreemdeling:
- 785 En 't is van dit gedrocht dat ik my 't zwaarst moet wreken.⁷⁸⁵
 Gardes! zeg aan Sinan dat hy my hier kooft spreken.

763 *haar vriendschap ... bod:* hun vriendschap is altijd voor de meest-biedende

772 *Natuur:* zie de aant. bij vs. 86.

773 *verkoopen:* doen bekopen

774 *van:* met betrekking tot

785 *van:* op

Vierde toneel

AGON. SINAN.

Sinan d' Europeaan die hier voor drie jaar kwam,
 En Mahomets Godsdienst, en onze Wet, aannam,
 Steenwyk, moet door uw hand ten spoedigsten gevangen;
 790 Ga heen, die order is van d' uitterste belangen.⁷⁹⁰
 Laat Abdul onderwyl alhier werden gebragt.

Vyfde toneel

AGON

O Hemel! geef aan my het oordeel en de kracht
 Om myn Soon na behoor te straffen, zo 't moet weezen!⁷⁹³
 Of liever, maak syn hart zo als het was voor deezen!

Sesde toneel

AGON. ABDUL.

AGON

795 ALSchoon uw misdaad geen toegevendheid verdiend⁷⁹⁵
 'k Zal voor een ogenblik geen Rechter zyn, maar Vriend.
 Onzinnig Jongeling, wat woed' heeft u bewogen⁷⁹⁷
 Daar gy het voorbeeld hebt van 't gansche Oost voor ogen⁷⁹⁸
 Om door de tweedragt, hier te brengen in ons wal,⁷⁹⁹
 800 Een Volk, waar aan het Oost verschuldigd is syn val!
 Wat noodlot was voor u tot Bantam ooyt te vreesen⁸⁰¹
 Slimmer, als in uw Ryk een anders slaaf te weesen?⁸⁰²

790 *van d' uitterste belangen:* van het grootste belang

793 *na behoor:* naar behoren; *zo:* indien

795 *Alschoon:* ofschoon

797 *Onzinnig:* dwaas; *wat woed':* welke drift, welke hartstocht

798 *Daar:* terwijl

799 De eerste komma zal wel bedoeld zijn om *hier* te scheiden *tweedragt* en te verbinden met *brengen*.

801 *noodlot:* lot; *tot:* te

802 *slimmer:* erger

ABDUL

't Zy ik hier voor myn Vriend of voor myn Rechter koom
Ik durf myn reedenen bekennen zonder schroom:

- 805 Te meer, om dat tot welk van beiden ik ook nader⁸⁰⁵
Ik weet dat elk van haar ook wislyk is myn Vader,
En dat ik hoop dat die, eer dat hy straft myn schuld
De gronden van myn doen zal weegen met geduld!⁸⁰⁸
Zo Hassan tot zyn wensch niet eind'lyk is gekomen⁸⁰⁹
810 En my niet voor altoos myn Vader heeft benomen!

AGON

Gy zyt; voor my en 't Ryk, beschuldigd van verraad,⁸¹¹
Verschoon, indien gy kund, die ysselyke daad:
Geef reeden van het geen g' hebt durven onderwinden,
Uw Vader wensch dat hy u mag onschuldig vinden!

ABDUL

- 815 Wat ik ook heb getracht van myn geboort' af aan
Ik heb nooyt wel by u, nog in uw gunst gestaan.⁸¹⁶
En Hassan heeft altyd, wat ik mogt onderneemen,
Aan my, myns Vaders Liefd' en hart, weeten t' ontvreemen!⁸¹⁸

AGON

- Ondankb're; als het licht eerst voor uw' oogen kwam⁸¹⁹
820 En ik, als een geschenk, u, van de Hemel nam,
Als myne armen u voor d' eerste maal omvingen,
En ik myn hart van vreugd' voeld' in myn boezem springen!
Van die tyd heeft myn ziel altyd op u gewaakt,⁸²³

805 *welk van beiden*: nl. vriend of rechter.

808 *gronden*: motieven, redenen
weegen: overwegen, het gewicht ervan bepalen

809 *zo*: indien

811 De kommapunt is wellicht een drukfout voor een komma.

816 *nooyt wel ... gestaan*: nooit in een goed blaadje bij u gestaan, noch uw gunst (liefde) genoten

818 *ontvreemen*: ontvreemden.

819 *als het licht ... kwam*: toen gij het eerste levenslicht aanschouwdet

823 *op*: over

- En uw opvoeding 't wit van myne zorg gemaakt!⁸²⁴
 825 De God die alles kend, kan myn getuige weesen
 Met welk verrukkingen ik heb gehoord voor deesen⁸²⁶
 De eerste woorden die uw staamerende mond⁸²⁷
 Op een verstaanb're wys' tot myne ooren zond!
 Met wat vreugd' ik 't verstand zag van myn' eerst geboren,⁸²⁹
 830 Reeds in syn kindsche tyd een ieders hart bekoren!
 En met welk' zorg heb ik altyd, met alle kracht,
 Het voorbeeld van de deugd voor uwe ziel gebracht⁸³²
 Als in 't vermeerderen van uw hoedanigheeden,
 Ik d' eerste stralen zag doorschynen van de Reeden!⁸³⁴
 835 Hoe groot ook Hassans geest, hoe goed syn hart ook scheen,
 Ik vond dat syne waard' altyd by u verdween,
 'k Heb niet geluisterd na de stem der Hovelingen
 Maar uwe lof gezien in 't oog der Vreemdelingen.⁸³⁸
 't Is dat verstand geweest, het is die geest alleen,
 840 Die hier aan elk zoo groot, en zo doordringend, scheen,
 Die my deed hoopen dat voor u de weg zou baanen⁸⁴¹
 Tot nutte weetenschap van schrand'r' Europeaanen,
 En de Verraêr aan wien ik heb die zorg vertrouwd,⁸⁴³
 Heeft op myn val de hoop van syn fortuin gebouwd!
 845 Door laage vleyery' getracht na uwe gunsten,⁸⁴⁵
 En in plaats van aan u te wysen haare Kunsten,⁸⁴⁶
 De misdaên van Euroop' aan uwe ziel getoond,
 En misschien, in syn Land, de Vadermoord beloond!⁸⁴⁸

824 *wit*: doel826 *voor deesen*: eertijds827 *staamerende*: stamelende829 *'t verstand*: de intelligentie. Wij zouden achter dit vers geen komma plaatsen, want de zin loopt door.832 *voor uwe ziel gebracht*: u voorgehouden834 *de Reeden*: de rede, het redelijk verstand838 *'t oog*: de bewonderende blikken841 *die my deed hoopen dat*: waarvan ik hoopte dat die843 *de Verraêr*: nl. Steenwijk845 *getracht na uwe gunsten*: zich beijverd om in uw gunst te komen846 *wysen*: leren kennen*Kunsten*: kundigheden848 Prospectief aspect! De versregel zal moeten betekenen: En hij heeft u misschien ook getoond hoe in zijn land, dus Nederland, de Vadermoord succes heeft. De tweede druk heeft *En Vadermoord misschien in Nederland beloond!* Hier zal men *misschien* bij *Vadermoord* moeten betrekken, en stellig niet bij *beloond*.

ABDUL

- 'k Beken ik had gedagt dat ik met goede reeden
 850 Misschien verschoonen kon 't geen is gebeurd op heeden,⁸⁵⁰
 Maar myn hart is te vol, uw goedheid is te groot;
 Ik werp myn noodlot neêr in myne Vaders schoot:⁸⁵²
 Het is genoeg voor my dat ik uw kon mishagen
 Om geen de minste zorg te dragen voor myn dagen.⁸⁵³⁻⁸⁵⁴
 855 Maar God en syn Propheet weeten dat myne smart
 Niet is dat ik verlies het leeven, maar uw hart!
 En d' allerwreedste dood zal my verdraaglyk schynen
 Zo ik maar voor myn dood uw gramschap zie verdwynen,
 Zo ik met deese troost na d' eeuwigheid mag gaan,
 860 Dat Abduls lot u kost ten minsten eene traan!

Sevende toneel

AGON. ABDUL. SINAN.

SINAN

- EEn Neêrlands Vloot, zo als men klaar ziet van de wallen,⁸⁶¹
 Heeft aanstonds op de rheê de ankers laten vallen:⁸⁶²
 En 't zy s' een ander dreigd, of wel ons eigen kust,⁸⁶³
 Het is klaar dat sy is tot iets groots uitgerust.
 865 De ligte Schepen die de Oorlogs Vloot verzellen
 Schynen door haar gedaant' een landing te voorspellen,⁸⁶⁶
 De Vaandels die men ziet, de trom'len die men hoord,
 Zyn teekens dat de Vloot een leeger heeft aan boord.
 Zo ras voor wind en stroom de Scheepen veilig waren,
 870 Is van den Admiraal een boot na land gevaren,

- 850 *verschoonen*: verontschuldigen, (hier ongeveer:) rechtvaardigen
 852 Ik leg mijn lot in handen van mijn vader
 853-854 Dat ik u kon mishagen, is voor mij reden genoeg om de dood (als straf) te aanvaarden
 (letterlijk: om niets meer te geven om mijn leven)
 861 *klaar*: duidelijk
 862 *aanstonds*: zoëven
 863 *een ander; of wel ons eigen kust*: een andere kust dan wel de onze
 866 *gedaant'*: voorkomen

Die voortgedreven door de stroom en roeyers hand
Twee Officieren heeft gebragt op Bantams strand,
En de boot met de welk sy zyn van 't Schip gekomen
Heeft weder in hun plaats Steenwyk na boord genomen.

AGON

875 Steenwyk!

ABDUL, *apart*

Ik ben gered!

SINAN

Verborgen in een huys

Op 't strand, alleen bewoond door 't allerslegts gespuys,⁸⁷⁶

En buiten achterdogt, heeft hy op de geruchten⁸⁷⁷

Van 't geen hier is gebeurd, uw macht weeten t' ontvluchten.

Een van die Officiers wagt hier na uw gesprek⁸⁷⁹

880 En d' ander is gebragt na Fathema's vertrek,

Beide zyn sy gelast, ten minsten na hun zeggen,⁸⁸¹

By u en Fathema een boodschap af te leggen.⁸⁷⁹⁻⁸⁸²⁸⁸²

AGON

Het is genoeg Sinan: laat hy die na my wagt,

Ook werden na 't vertrek van Fathema gebragt.⁸⁸⁴

885 Ik zal my zo aanstonds na de Princes begeeven.

876 De moderne interpunctie verlangt aan het eind van dit vers een komma i.p.v. een kommapunt.

877 *buiten achterdogt*: zonder argwaan te wekken

879 *na uw gesprek*: op een onderhoud met u

881 *zyn sy gelast*: hebben zij de opdracht

879-882 Deze passage lijkt in strijd te zijn met het derde en vierde toneel van het volgende bedrijf, waar slechts één gezant (St. Martin) optreedt. Van Haren heeft dat blijkbaar ook zelf ingezien, want in de tweede druk luidt de laatste regel:

Van weegen St. Martin bezoeken af te leggen. Anders dan in de eerste editie wordt in de tweede druk (IV, 1) de inhoud van de boodschap vermeld: St. Martin heeft bij Agon en Fathema gehoor doen vragen; Fathema heeft van een der officieren vernomen dat de Hollanders haar van Agon opeisen. Dit laatste verklaart de inzet van het vierde bedrijf.

882 *af te leggen*: over te brengen

884 *werden*: worden

Agtste toneel

AGON. ABDUL.

AGON

ZIE 't vergift dat uw hand stort op uw Vaders leeven

ABDUL

Myn hand! 'k had zo gehoopt dat Steenwyk hier gesteld⁸⁸⁷

Aan uw de waarheid had van myne last gemeld!⁸⁸⁸

'k Ben zeker dat in hem, gezogt door wreede pynen,⁸⁸⁹

890 Myn Onschuld, in haar glans, voor u had kunnen schynen.

Hy is op myn last na Batavia gegaan,

Maar my is onbekend wat hy daar heeft gedaan!

Ik was alleen bezorgd dat Hassan my zou laten⁸⁹³

Het geen uw goedheid my zou geeven van uw staaten,

895 'k Heb Nederlands vriendschap daar toe alleen gezogt,

En 'k zie dat ik die heb maar al te duur gekogt!

Maar 't koomd my zeer vreemd voor dat Steenwyk is verdweenen

Als zyn getuigenis het noodigst is gescheenen.⁸⁹⁸

't Schynd men heeft bang gemaakt of weg gejaagd die man;

900 De eenigst' die alhier de waarheid weeten kan

Of dat getoond Verbond, en door wien is gesloten,⁹⁰¹

Of is een harsenschim uit Hassans geest gesprooten?

Dog 'k stem toe dat ik ben Verrader van myn Land

Zo gy vind dat het is geteekend door myn hand!⁹⁰⁴

905 Maar 't is waar Hassan heeft myn iever aangestooken⁹⁰⁵

Ik ben in haastigheid te schielyk uitgebrooken,⁹⁰⁶

887 *hier gesteld*: hier vóór u gebracht

888 *van myne last*: aangaande de opdracht die ik hem gegeven heb

889 *gezogt ... pynen*: onder pijniging ondervraagd

893 *bezorgd dat*: erover ongerust, of

898 *Als*: op het moment dat

is gescheenen: blijkt te zijn

901 *Of en door wien* accentueren.

904 *vind*: bevindt

905 *myn iever aangestooken*: mijn drift opgewekt. Wij zouden achter *waar* een komma zetten.

906 *in haastigheid ... uitgebrooken*: overijld te werk gegaan

- En waar is de jongman die eer bezit en hart,⁹⁰⁷
 Die niet opvliegen zou op zulk een hoon en smart!⁹⁰⁸
 Die met koelheid zou zien dat men hem voor Verrader
 910 Uitkryte van het Ryk, van syn Huys, van syn Vader,⁹¹⁰
 Ik heb ter zy gezet de eerbied, en verdiend
 De straf, die 'k wagt, 't zy van myn Rechter, of myn Vriend.

AGON

- De tyd laat nu niet toe om met bedaarde zinnen
 Het nodig onderzoek in deezen te beginnen:
 915 Kies een vertrek op 't Hof, blyf daar, tot ik zal zien
 Wat 's Lands belang vereischt dat ik u moet gebiën.
 Gardes, bewaar myn Soon, maar niet als Staatsgevangen.⁹¹⁷

Negende toneel**ABDUL**

- ZO** heb ik eindelyk verkregen myn verlangen!
 Ik zal nu binnen kort, en misschien voor de nagt
 920 Wel zyn uit het gevaar daar Hassan my in bragt,
 En tot een voorbeeld hier, voor die Abdul durft honen,
 Het bloed van niemand, wie dat hy ook zy, verschonen.⁹²²
 Wraak! deugd der Vorsten! vul myn hart ter deezer uur!
 En ban mêedogendheid, en eerbied en Natuur!⁹²⁴

907 *En:* (wij zouden zeggen:) maar

908 *op zulk een hoon en smaad:* (hendiadys) bij zulk een grievende smaad

910 *Uitkryte:* uitkreet

917 De tweede druk voegt als toneelaanwijzing toe: *de wagt geeft aan Abdul de Cris wederom.*

922 Prospectief aspect: een toespeling op wat later inderdaad gebeurt.

924 *Natuur:* natuurlijk gevoelen, (hier wel:) kinderliefde. Vgl. de aant. bij vs. 86.

Vierde bedryf

Eerste toneel

AGON. FATHEMA. HASSAN.

AGON

- 925 NEen, Mevrouw, neen, gy zult uw schuilplaats niet verliesen,
 En Agon zal veel eer het uitterste verkiesen⁹²⁶
 Als dat hier ooyt door hem verlaaten zy het pand,
 Het welk syn stervend Vriend vertrouwd heeft aan syn hand
 Maar, wat ik bidden mag wilt dog uw moed bedaaren!⁹²⁹
 930 Gy zyt niet aan het hoofd van uwe Maccassaaren;
 Een Vorst die veinsen kan, heeft dikwyls door de tyd,⁹³¹
 Op 't onverwagst gezien het geen syn hart verblyd.

FATHEMA

- Schoon myne razerny ten toppunt is gereesen,
 Ik zal niet haastig zyn, ik zal gematigd weesen.
 935 Maar wee dat Volk, dat nu myn geduld zo veel vergd!⁹³⁵
 Dat myn langmoedigheid, myn haat zo bloedig tergd!
 't Schuym van Europa zal Fathema wetten geeven!
 'k Zou van Batavia afhanklyk kunnen leeven?

AGON

- Gy zyt nog vry, Mevrouw, en ver van dat geval;⁹³⁹

+ Zie eerst het *Naricht*, sub 3.

926 *het uitterste*: nl. oorlog

929 *dog*: toch; *uw moed bedaaren*: uw toorn matigen.

931 *door de tyd*: na verloop van tijd

935 *myn geduld*: aan mijn geduld (wij zeggen: *van* mijn geduld)

939 *geval*: lot

- 940 't Is nog niet zeker wat men ons hier voorslaan zal:
En door wien, of voor wien, dees' zaak ook is begonnen
Wy zyn nog niet gedreigd, en veel min overwonnen.

HASSAN

- Ik denk dat die Gezant zo voorzigtig zal zyn
Van niets te zeggen 't geen hier 't minste honend schyn'⁹⁴⁴
945 En dat Fathema niets uit syne mond zal hooren....

AGON

- Het is geen tyd om nu aan woorden zig te stooren:⁹⁴⁶
Hassan hoe sterk ons magt, hoe groot uw moed ook zy,
De staat daar wy in zyn band alle hoovaardy.⁹⁴⁸
Ik heb Batavia reeds meermaal hare kragten
950 Zien zenden in het Oost tegen de sterkste magten,
En 'k heb altyd bespeurd, welk Vloot dat sy ook zond,
Dat d' uitslag aan de keur van haare Veldheer stond:⁹⁵²
En zo sy tegen ons een van die had verkooren
Door wiens lafhartigheit Formosa ging verlooren,⁹⁵⁴
955 Zo 't niet was St. Martin die hen hier komt gebiën⁹⁵⁵
Gy zoud my zonder zorg en ongerustheid zien:
Maar 'k weet dat van die geen' die in ons Indien varen
Niemand hem in Krygskund' en moed kan evenaaren.
Ik vrees hem nogtans niet, maar de Voorzigtigheid
960 Vereischt maatregelen tegen syn kundigheid:
*Hy heeft zo wel na u als na my laten vragen,
't Is best dat gy eerst hoord wat hy u zal voordragen,⁹⁶²
't Is nodig dat hy zie dat gy in Vryheid bent,

944 't minste: ook maar in het minst; *honend*: grievend, kwetsend

946 *aan woorden ... stooren*: zich om woorden druk te maken

948 *de staat ... hoovaardy*: de toestand waarin wij ons bevinden, veroorlooft ons niet, rekening te houden met gevoelens van trots

952 Dat het resultaat (van het optreden dier vloot) afhankelijk was van de bevelhebber die men ervoor uitgekozen had

954 Zie de aant. bij vs. 1143-1146.

wiens: wier

955 *die ... gebiën*: die hier hun bevelhebber zal zijn

* Aan Fathema.

962 *voordragen*: voorstellen, mededelen

- En, schoon in Bantams Hof, egter geen meester kendt;
 965 Dat men aan uw alhier geen wetten wil voorschryven,
 En niet bevreest is u alleen te laten blyven:
 'k Zal naderhand, by u, aanhoren syn gesprek,⁹⁶⁷
 En hem 't verzogt gehoor geven in dit vertrek.
 ** Gy, draag zorg om de tyd ten nutte te besteeden
 970 Wat ook het Lot aan ons bereiden mag op heeden.

Tweede toneel

FATHEMA

- WAt ook het Lot voor my heden bereiden zal,
 Ik zie niet dat ik heb te vreesen lager val.⁹⁷²
 Myn Vader heeft wel eer, door 't staal van die Barbaren,
 Verlooren op een dag duizenden Maccassaaren⁹⁷⁴
 975 Syn schatten, Ryken, Vrouw! en ik, boven dat al
 Nog myne Vader self in deeze droeve wal!⁹⁷⁶
 En haar laatdunkendheid durfd nog zig onderwinden⁹⁷⁷
 Om hier Fathema's hand aan Abduls lot te binden!
 Fortuin, gy hebt getoond uw magt over myn Land,
 980 Myn leven en myn hart zyn buiten uwe hand.⁹⁸⁰

Derde toneel

FATHEMA. ST. MARTIN.

ST. MARTIN

- MEt hoe veel lof men hoord Fathema's schoonheid prysen,
 Ik zie haar byzyn daar de waarheid van bewyzen,⁹⁸²

- 967 *syn gesprek*: wat hij te zeggen heeft
 ** Aan Hassan.
 972 *lager*: dieper
 974 *een*: één
 976 *deeze droeve wal*: Bantam, *droef* omdat de stad een ballingsoord voor haar is.
 977 *laatlunkendheid*: aanmatiging
       zig onderwinden: het wagen
 980 *buiten uwe hand*: buiten uw macht
 982 *byzyn*: aanwezigheid

- Ik zie dat Agon's Hof bezit de grootste schat
 Die Indiën in haar schoot, of 't gansche Oost bevat.⁹⁸⁴
 985 Batavia verlangd haar eerbied uw te toonen,
 En met haar' eigen hand Fathema's hoofd te kroonen,
 En haar Regeerings Raad zoekt aan Fathema's hart⁹⁸⁷
 Zo veel als doenlyk is t' afneemen alle smart;⁹⁸⁸
 Te doen vergeeten het gebeur' in vroeger tyden,
 990 En haar geluk en 't ons' te vesten aan weêrzyden.⁹⁹⁰
 Myn last is dat ik dit op alle wys' betracht;⁹⁹¹
 En 'k zal gelukkig zyn wanneer ik 't heb volbracht.

FATHEMA

- De naam van St. Martin, en syn hoedanigheden,
 Zyn hier niet min bekend, als syn beschaafde zeeden,
 995 En zo ik kon iets goeds wagten van Hollands kant
 Sou 't waarlyk moeten zyn door zulk een Afgezant;
 En 't beste middel om myn hart na haar te wenden
 Was zeekerlyk, Myn Heer, om u alhier te zenden.
 Maar hoe vergeetelheid tusschen ons kan bestaan,
 1000 Na 't geen Batavia myn Huis heeft aangedaan,
 Welke Kroon op myn hoofd geplaatst door hare handen
 Aan my vergoeden zal Celebes ryke Landen;¹⁰⁰²
 Is iets 't geen ik verlang met veel nieuwsgierigheid
 Te hooren uit een mond van zo veel kundigheid.

ST. MARTIN

- 1005 Indien Fathema's Huis gelyk in vroeger jaaren
 Sat vreedig op den Throon van 't Ryk der Maccassaaren,
 Zo all' de Ryken van Celebes, als voorheen,
 Waaren onder een Hoofd, en in haar magt alleen,¹⁰⁰⁸
 Zo enig Vorst voor haar het zwaard bestond te trekken,¹⁰⁰⁹

984 Lees of 't gansche Oost achter Indiën.

987 Regeerings Raad: de Raad van Indië.

988 t' afneemen: te ontnemen

990 vesten: (be)vestigen

991 betracht: nastreef

1002 Wij zouden aan het eind van deze regel een komma gebruiken.

1008 een: één

1009 bestond: het bestond, het waagde

- 1010 Of voor haar zaak in 't Oost de minste onlust wekken,¹⁰¹⁰
 Dan zou 't vreemd kunnen zyn Fathema voor te slaan¹⁰¹¹
 Om het geringst gehucht aan Neêrland af te staan:
 Maar nu het lot des Krygs de Ryken van die stranden
 Heeft zedert zestien jaar gehecht in Neêrlands banden,
- 1015 Dat zedert zestien jaar 't Eyland geen' and're wet¹⁰¹⁵
 Of Vorst, erkend, als die Batavia daar zet,
 Schynd de Voorzigtigheid aan u een weg te wysen
 Die geen welsprekendheid uw behoefd aan te prysen.
 Batavia bied uw de Kroon van Boni aan¹⁰¹⁹
- 1020 Mits gy het verdere Celebes af zult staan;
 Door dien Batavia voor niemand heeft te vreesen,¹⁰²¹
 Kan dit alleen een blyk van haare vriendschap weesen.
 En voor dat Land, het welk aan uw is onbekend,
 Dewyl gy, nog een kind, van daar gekomen bendt,
- 1025 Van 't welk d' Inwoonder u misschien al heeft vergeeten,
 Zal men een beeter Volk voor uw, en nader, weeten:¹⁰²³⁻¹⁰²⁶
 En wyl Fathema's deugd verziern zal een Throon¹⁰²⁷
 Is onse praal dat sy in ons nabuurschap woon,¹⁰²⁸
 En voor een muiltziek Volk, en voor Barbaarse Landen,¹⁰²⁹
- 1030 Verkiese Java's rust en Bantams stille stranden.

FATHEMA

Wie is op Java's kust die Vorst aan my zo vreemd,
 Aan wien Batavia, voor my, syn Ryk afneemd?

ST. MARTIN

Haar hand is niet gewoon te neemen, maar te geeven:¹⁰³³
 En wyl Agon alhier ver van de Throon wil leeven,

- 1010 *onlust*: onrust.
 1011 *voor te slaan*: voor te stellen
 1015 *Dat*: zodat; *'t Eyland*: Celebes
 1019 *Boni*: zie de aantekening bij *Voorbericht*, regel 16
 1021 *Door dien*: aangezien
 1023-1026 *voor dat Land (...) zal men een beeter Volk ... weeten*: in plaats van dat land (Celebes) zal men een beter en dichterbij wonend volk voor u weten te vinden
 1027 *wyl*: aangezien
 1028 *Is onse praal*: strekt het ons tot luister
 1029 *een muiltziek volk*: de Makassaren
 1033 *Haar*: nl. van Batavia

- 1035 Heeft haar besluit Abdul alhier tot Vorst benoemd,
 Abdul door syn verstand in 't Oost zo hoog beroemd:
 En Neerland zou aan uw dien Gemaal niet aanprysen
 Zo 't Oost een grooter Vorst voor u wist aan te wysen;
 En als Fathema nu haar waar' belangen kiest,
 1040 Wint sy door 't Huw'lijk meer, als sy door 't Lot verliest.

FATHEMA

- Wanneer voor sestien jaar, het Lot op my verbolgen,¹⁰⁴¹
 My in myn kindsheid dwong myn Vader hier te volgen,
 Ben ik geleerd Agon als Vader aan te zien,¹⁰⁴³
 En myn hand is voor hem dien Agon zal gebiën.¹⁰⁴⁴
 1045 Ook is myn voorneem niet ooyt uit belang te trouwen¹⁰⁴⁵
 'k Laat die lafhartigheit aan Europeesche Vrouwen;
 Ik zoek in 't huwelyk een waare en duurb're vreugd,
 Die 'k twyffel dat men vind buiten syn Ega's deugd.
 En zo myn Vyanden myn Kroonen my benamen,
 1050 't Is niet aan my, 't is aan het Lot, om zig te schamen:
 Maar ik dagt niet, dat door de mond van St. Martin,¹⁰⁵¹
 Myn ongeluk aan my verweeten zoude zyn,
 Dat Koopliën uit het West ooyt zouden durven hoopen
 Om door Fathema's hand hun rust in 't Oost te koopen,
 1055 Dat haar' vermeetelheit zo ver zou durven gaan,
 Om Agon, in syn Hof, hun wetten voor te slaan!¹⁰⁵⁶
 't Schynd dat sy 't gansche Oost reeds aanzien als hun Slaven!
 Daar zyn nog Vorsten vry in 't Oost, en ook nog Braaven.¹⁰⁵⁸

ST. MARTIN

- 't Kan zeekerlyk voor my niet als zeer smert'lyk zyn
 1060 Dat 't geen ik, voor uw best, raad', u verwyten schyn':
 Maar die gy Koopliën noemd, wel ver van zig te schamen,

1041 *Wanneer:* toen.

1043 *Ben ik geleerd:* is mij geleerd

1044 *gebiën:* aanwijzen.

1045 *is myn voorneem:* is het mijn voornemen

1051 *dagt:* (in de 2de druk:) verwagte

1056 *voor te slaan:* (hier:) voor te schrijven

1058 *Braaven:* dapperen

- Draagen hun grootste roem, Mevrouw, op deese naamen;
 Sy syn by ons de steun en kragt van 't Vaderland,
 En gy ziet Indiën hier afhangen van haar hand.¹⁰⁶⁴
- 1065 De Koning van Cochin gebragt onder haar' wetten,¹⁰⁶⁵
 Heeft door een Koopmans hand syn Kroon op 't hoofd zien zetten,¹⁰⁶⁶
 't Welriekende Ceylon, de Slaaf van Portugal,
 Heeft Koopmans Vaandelen gezien op Candi's wal;¹⁰⁶⁷⁻¹⁰⁶⁸
 En welk het noodlot zy van die men hier noemd braaven,¹⁰⁶⁹
- 1070 Kan 't Oost zien door 't getal der Maccassaarsche Slaaven.

FATHEMA

't Verslaven van een Volk kan door het Lot geschiên.¹⁰⁷¹
 Maar 'tgeen voor Hollands komst het Oost nooit had gezien,
 Zyn vrye liên die zig in Japan slaaven maaken
 En om gewin haar God op Desima verzaaken.¹⁰⁷⁴

ST. MARTIN

- 1075 Ik zie het is vergeefs dat ik besteed myn vlydt,¹⁰⁷⁵
 't Verzagten van uw hart zal 't werk zyn van de tydt:
 Batavia, 't welk u hoopt in haar wal t' ontvangen
 Zal uw, beeter, dan ik, toonen uw waar' belangen;
 En Agon's wysheid zal voorkomen al het kwaad
- 1080 't Geen gy te dugten hebt van onbezonnen raad.

1064 *Indiën*: Op grond van de metriek moet dit woord hier en elders tweelettergrepig gelezen worden.

1065 *Cochin*: stad aan de kust van Malabar, in 1663 door Van Goens veroverd. Hier bevindt zich het graf van Vasco da Gama.

1066 *een Koopmans hand*: nl. Van Goens

1067-1068 *'t Welriekende Ceylon*: De verovering van Ceylon was grotendeels het werk van Van Goens. De stad *Candi* bleef onafhankelijk; pas in 1765 werd ze veroverd. *Welriekend*, omdat het voornaamste produkt de kaneel was.

1069 *noodlot*: lot

1071 *verslaven*: slaaf worden

1074 Op Desima, een eiland in de baai van Nagasaki, bestond een Nederlandse factorij sinds 1641; de voornaamste produkten waren er edele metalen, kamfer, lak en porselein. De Hollanders werden al in de 17e eeuw door Frans en Engelsen ervan beschuldigd, dat zij uit winstbejag hun geloof in Japan verzaakten en aanleiding gaven tot vervolging der Christenen. Van Haren heeft die beschuldigingen weerlegd in de verhandeling *Van Japan: met betrekking tot de Hollandsche Natie, en de Christelijke Gods-dienst* (1775).

1075 *besteed myn vlydt*: mij inspan

Vierde toneel*AGON. FATHEMA. ST. MARTIN.***ST. MARTIN**

- EEn zeegepralend Volk het welk' op deeze stranden¹⁰⁸¹
 Waar het zig nederzet, het Noodlot maakt der Landen,¹⁰⁸²
 Heeft met verwondering gehoord, dat Vreed' en rust,
 Door vreemde nieuwigheên, gevaar loopt op dees' kust.¹⁰⁸⁴
 1085 Haar wysheid is gewoon d' onlusten voor te komen,¹⁰⁸⁵
 En onrechtvaardigheên te hind'ren, of, te tomen:
 En schoon Batavia zorgt voor gansch' Indiens best,
 Sy denkt om Java's strand nog meer als om de rest.
 't Is buiten haare zorg hoe dat Agon wil leven,¹⁰⁸⁹
 1090 Maar haar raakt, wien Agon alhier tot Vorst wil geeven;
 Sy wil dat ieder hier geniet 't geen hem behoort,¹⁰⁹¹
 En dat men hier niet schend' 't recht van de eerstgeboort'.

AGON

Is dat al 't geen uw mond aan my heeft voor te dragen?

ST. MARTIN

- Ik ben alhier niet om t' andwoorden aan uw vraagen,¹⁰⁹⁴
 1095 Maar om aan Bantams Hof t' aankondigen de wet,
 Welke Batavia voor Indiën heeft gezet.¹⁰⁹⁶
 Abdul is d' oudste Soon, Abdul moet hier regeeren;
 Zo ras Agon dit Ryk niet langer wil beheeren;¹⁰⁹⁸
 En wanneer gy dit punt zult hebben toegestaan
 1100 Zal 'k tot de verdr' inhoud van myn last overgaan.

- 1081 *Een zeegepralend Volk:* nl. de Nederlanders
 1082 *het Noodlot maakt:* het lot bepaalt
 1084 *vreemde nieuwigheên:* nl. de verdeling van het rijk
 1085 *voor te komen:* te voorkomen
 1089 *'t Is buiten haare zorg:* zij bekommert er zich niet om
 1091 *behoort:* toekomst
 1094 *aan:* op
 1096 *gezet:* gesteld
 1098 *beheeren:* besturen

AGON

Wie heeft aan Nederland, of recht of macht, gegeven,¹¹⁰¹
Om Indiën na haar wet, en wille te doen leeven.

ST. MARTIN

- De Overwinning, die nooyt eenig reeden geeft¹¹⁰³
Aan 't overwonnen Volk, dat onder haar hand beeft.
- 1105 Welk' zee in Indien heeft niet daag'lyks door ons Vlooten
De roem van Nederland en haar Ryk zien vergrooten?
Welk Vorst, welk Oosters Land heeft hare macht wêerstaan,
Daar maar by moog'lykheid ons' waap'nen konden gaan,
Van daar de Morgenstond verтоond haar eerste stralen,
- 1110 Tot daar de Son in 't West voor 't oog schynd neêr te daalen!
Malacca, Cormandel, Ceylon en Malabaar,¹¹¹¹
Toneel van Neêrlands moed in 't bloedigste gevaar!
Houtman, Koen, Matelief, onstervelyke naamen,¹¹¹³

1101 De komma's achter *Nederland* en *macht* dienen om het er tussen staande te beklemtonen.

1103 *reeden geeft*: rekenschap geeft

1111 *Malacca*: De stad Malakka werd in 1641 op de Portugezen veroverd, nadat ze meer dan 15000 inwoners had verloren, en bleef met een onderbreking van tweemaal zeven jaar Nederlands bezit tot 1824, toen ze in Britse handen overging.

Cormandel: Kust van Koromandel, deel van de oostkust van Voor-Indië. Er waren factorijen gevestigd sinds begin 17e eeuw, waarvan de belangrijkste Negapatnam was. Hoofdprodukt: katoen (onbedrukte en batikdoeken).

Ceylon: zie de aant. bij vs. 1067-1068.

Malabaar: zie de aant. bij vs. 222

1113 *Houtman*: Cornelis de Houtman (1565-1599) was de eerste Nederlander die de weg naar Java vond. Op zijn tweede reis naar Indië werd hij door Atjehers vermoord. Zijn broer Frederik (1571-1627) was de eerste gouverneur van Amboina (1605-1611) en later gouverneur van de Molukken.

Koen: Jan Pieterszoon Coen (1587-1629), gouverneur-generaal van 1618-1623 en van 1627-1629. Hij verwoestte Jacatra en stichtte daar Batavia. Hij ondervond veel moeilijkheden van de Engelsen en Bantam. Veel kritiek is er steeds geleverd op zijn rigoureuze optreden tegen Banda (1621). Anderzijds verdient hij waardering voor zijn ijveren voor het zedelijk welzijn der kolonisten. Bekend zijn zijn woorden: 'Dispereert niet, ontsiet uwe vijanden niet, ... daer can in Indien wat groots verricht ... worden' uit een brief van 29 september 1618 aan de bewindhebbers der V.O.C.

Matelief: Cornelis Matelieff (1569-1632), een der oprichters van de V.O.C. Hij poogde vergeefs Malakka te veroveren (1606) en schreef een 'Discours van den staet van Oost-Indien'.

- Heemskerk, van Goens door wien drie Ryken aan ons kwamen!¹¹¹⁴
- 1115 Uw glory heeft in 't West uw Vaderland vereerd,¹¹¹⁵
 En Indiens Vorsten hier gehoorszaamheid geleerd;
 Zo dit te weinig is om Agon te vernoege,¹¹¹⁷
 Men kan hier by nog meer verwonnen Landen voegen.
 Het fier Maccassar heeft getemd door onse magt,
- 1120 De sleutels van het Oost in Neêrlands schoot gebragt,
 En schoon Natuur in 't Oost de specery laat bloeijen,
 De Nagel op Ambon, de Noot op Banda, groeijen,¹¹²²
 Het Oost bezit syn Noot, bezit syn Nagel niet,
 Maar is met syne vrucht in Nederlands Gebiedt.¹¹²⁴
- 1125 En wyl De Vlamings naam de Boeginees doet beeven,¹¹²⁵
 En Cerams Kusten dwingd in onse wet te leeven,¹¹²⁶
 Bearbeid van der Stel, met een weldoende hand,¹¹²⁷
 Het koren en de most, op 't allerwoeste strand:
 Het Caapsche Voorgebergt, 't geen durent zo veel eeuwen,¹¹²⁹

- 1114 *Heemskerk*: Jacob van Heemskerk (1567-1607), vooral bekend door de overwintering op Nova Zembla (1596-1597). Hij sneuvelde in de slag bij Gibraltar.
Van Goens: Rijckloff van Goens (1619-1682), een bijzonder tactvol man in de omgang met inheemsen en deswege herhaaldelijk met een gezantschap belast. Hij streed veel in Voor-Indië en op Ceylon, waarvan hij gouverneur werd (1659-1672), en was gouverneur-generaal 1678-1681.
drie Ryken: Blijkens de *Ophelderingen* achter *De Geusen* (1776) bedoelt Van Haren hiermee 'Tute coryn, Manâar en de parelvisscherye op de kust van Cormandel; het Ryk van Jaffanapatnam op Ceylon; Cranganor, Coylang en Cochin, langs de Kust van Malabaar' (blz. 190).
- 1115 *Uw slaat op de in de vorige regels genoemde personen.*
vereerd: eer gebracht
- 1117 *vernoegen*: tevreden stellen, nl. als antwoord op zijn vraag in vs. 1101-1102.
- 1122 *Nagel*: kruidnagel; *Noot*: nootmuskaat
- 1124 *Gebiedt*: macht
- 1125 *wyl*: terwijl
De Vlaming: Arnold de Vlamingh van Oudshoorn (1618-1662), sinds 1647 gouverneur van Amboina, berucht door zijn optreden tegen de opstand die te Ternate, Ambon en Makassar was uitgebroken na de vernietiging der kruidnagelbomen (1650).
Boeginees: inwoner van Zuid-Celebes
- 1126 Het optreden van De Vlamingh van Oudshoorn had tot gevolg dat men zich in de Molukken met Makassar verbond. Op Ceram werd een Makassaarse versterking aangelegd. De Vlamingh veroverde die in 1655.
- 1127 *Van der Stel*: Simon van der Stel (1639-1712) was vanaf 1679 directeur en later (1691-1699) gouverneur van Kaap de Goede Hoop. Hij stichtte o.a. Stellenbosch en drong bij de bewindhebbers der V.O.C. aan op vestiging van Nederlandse boeren aan de Kaap. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Willem Adriaan (1664-1723), die op beschuldiging van machtsmisbruik in 1707 ontslagen werd.
- 1129 *Het Caapsche Voorgebergt*: Kaap de Goede Hoop
durent: gedurende

- 1130 De woonplaats is geweest van tygers en van leeuwen,
 Is uit de wildernis door syne geest geraakt,¹¹³¹
 En door syn' nyverheid een weeld'rig land gemaakt;¹¹³²
 En zo syn vlyt aldaar die van and'ren kan wekken,
 Zal Neêrlands Africa haast aan de Keerkring strekken!¹¹³⁴
- 1135 Zie daar de wet en 't recht waar op zig Neêrland grond,
 En 't antwoord dat gy hebt te wagten uit myn mond.

AGON

- 't Prysen van groote Liên en hun hoedanigheeden
 Is veel gemak'lyker als t' antwoorden met reeden;¹¹³⁸
 Maar die Batavia en haar Bedienden kend,
- 1140 Die is reeds zedert lang aan zulk antwoord gewend.
 Ik merk alleen dat gy voorzigtiglyk gezweegen
 Hebt and're daên, die ook hier naam hebben verkreegen:
 Formosa's schone Kust de prooy van een Chinees,
 Die tweemaal uwe Vloot deed zidderen van vrees;
- 1145 D' onschuldige Cojet op Poelo-Ay gebannen,
 Door 't goddeloos vonnis van uwe groote mannen;¹¹⁴³⁻¹¹⁴⁶
 Mozambycq en Maccauw belegerd tot drie maal,¹¹⁴⁷
 En ieder keer tot schand' van Neêrlands Generaal;
 En schoon men niet heel klaar van Neêrlanders kan weten

1131 *geest*: vernuft

1132 *nyverheid*: ijver

1134 *haast ... strekken*: zich spoedig tot de keerkring uitstrekken

1138 *met reeden*: met verstand, op redelijke wijze

1143-1146 Sedert 1642 bezat de Compagnie de soevereiniteit over Formosa, waar ze sinds 1624 gevestigd was. In 1662 verloor ze het eiland, toen het kasteel Zeelandia door Coxinga werd ingenomen. Dit was een uitvloeisel van de oorlog in China tussen de regerende Ming-dynastie en de Mandsjoes. De Mings werden verdreven; Coxinga was een hunner aanhangers. Bedreiging met geweld maakte hem tot een vijand van de Compagnie. Onvoldoende gesteund door Batavia, moest gouverneur Frederik Coyet capituleren. Hij werd van verraad beschuldigd en verbannen naar het Banda-eiland Poeloe-Ay. Prins Willem III bezorgde hem in 1674 de vrijheid.

1147 *Mozambique*, de Portugese vestiging aan de oostkust van Afrika, werd bedreigd door de Indiëvloten, uit patria vertrokken in 1603, 1606 en 1607, onder bevel van resp. Steven van den Haghen, Paulus van Caerden en Pieter Willemsz. Verhoeff. In 1662 werd van de Kaap uit een nieuwe poging tot verovering van de plaats ondernomen, maar deze mislukte. *Macao*, eveneens Portugees, aan de kust van China, ondervond moeilijkheden van de vloten van 1600 (Jacob van Neck) en 1605 (Cornelis Matelieff); ook een vloot onder Cornelis Reyersz. kon de stad niet nemen (1662).

1150 Op welk' voorwaarden sy in Japan zyn gezeeten,¹¹⁵⁰
 Ik twijffel op wat wys' men die zaak ook verbloem¹¹⁵¹
 Of haar verblyf aldaar, kan strekken tot haar roem:
 Op Java selv' daar u de glory schynd t' omringen,
 Ontbreekt iets aan uw roem....

ST. MARTIN

Dat is?

AGON

Agon te dwingen.

ST. MARTIN

1155 Hier toe is in myn Vloot alles alreë bereid,
 En 'k ontvang door dit woord myn antwoord, en afscheid.
 Mevrouw, 'k heb last u na Batavia te brengen
 Indien Agon alhier dat aan u wil gehengen,¹¹⁵⁸
 Wat 's uw bevel aan my?

FATHEMA

Dat eêr Natuur vergâ,

1160 Als ik door iemands last koom tot Batavia!¹¹⁶⁰

Vyfde toneel

AGON. FATHEMA. HASSAN.

HASSAN

DE Vyand als of hy ons antwoord wist te vooren
 Maakt reeds bereidzelen om hier de Vreê te stooren,
 Men ziet by ieder schip de booten al op zy,
 Gereed tot hare schand' of onse slaaverny.¹¹⁶⁴

1150 Zie de aant. bij vs. 1074.

1151 Wij zouden *op wat wys ... verbloem'* tussen komma's zetten.

1158 *gehengen*: toestaan

1160 *Als*: dan dat

1164 *tot hare schand'* (bij een nederlaag) *of onse slaaverny* (bij succes)

- 1165 Op 't allereerst gerugt by d' Inlander vernomen,¹¹⁶⁵
 Is hy van alle kant ten spoedigst' aangekomen,¹¹⁶⁶
 De vlammend Cris met goud en silver ingelegd,
 Verlangd reeds in hun' hand na 't teken van 't gevecht.¹¹⁶⁸
 Ons leger door myn zorg tot by de stad genaderd,
 1170 Staat met den Burger reeds voor Bantams wal vergaderd,¹¹⁷⁰
 De Hoofden, en 't gemeen, een ieder, is vol moed,¹¹⁷¹
 En alles aêmd op 't strand de schrik, de dood, en 't bloed

AGON

- Wel aan, het is dan tyd my aan haar hoofd te zetten;
 En met haar, en met u, de landing te beletten:
 1175 Wy hebben boven haar 't getal, misschien de moed,¹¹⁷⁵
 Maar 't is niet het getal dat overwinnen doet.
 Hassan, zoek in krygstucht Europa t' eevenaaren
 Bewaar uw volk voor drift veel meer als voor gevaaren.¹¹⁷⁸
 Denk dat gy vechten gaat, en voor uw eigen zaak,¹¹⁷⁹
 1180 En voor het gansche Oost, en voor Fathema's wraak,
 En om door dapperheid uw Vaders Ryk te erven,¹¹⁸¹
 Of om, op 't strand met my, ten minsten vry, te sterven!
 Ik denk dat gy nog hier te zeggen hebt een woord,
 Het geen niet nodig is dat uwe Vader hoord.

Sesde toneel

FATHEMA. HASSAN.

HASSAN

- 1185 **ME**vrouw, het lot is dan zo gunstig aan myn wenschen

- 1165 *by:* door
 1166 *hy:* nl. de Inlander
 1168 *teken van 't gevecht:* signaal dat het gevecht gaat beginnen
 1170 *met den Burger:* ook de burgers zullen aan de strijd deelnemen
 1171 *'t gemeen:* het gewone volk
 1175 Wij zijn talrijker, misschien moediger dan zij
 1178 *drift:* hartstocht, (hier:) ongedisciplineerdheid, het zich laten meeslepen door strijdlust in plaats van zich te richten naar de bevelen van de aanvoerder
 1179 *Denk:* bedenk
 1181 *door dapperheid:* Of Hassan de kroon zal dragen, is niet langer afhankelijk van zijn vader, maar van het bevechten van de overwinning op de Hollanders.

Dat Agon selv' niet meer bevreesd is voor die menschen,
Die in haar trotsheid en ondraagelyke taal

Gelyk in gierigheid, kennen nog maat nog paal!¹¹⁸⁸

Ik dagt dat dit by u ook vreugde zoude wekken,

- 1190 Maar 'k zie uw minlyk oog door vogtigheid bedekken,¹¹⁹⁰
Fathema! 'k zie gy schreyd! spreek, is het die Barbaar
Die u beleedigd heeft? of is 't vrees voor gevaar?
Maar neen, Fathema's hart is niet gewoon te vreesen,
Wee hem, die van uw leed ooyt durft de oorzaak weesen!

FATHEMA

- 1195 Hassan, ik vrees voor my, nog ramp nog ongeluk;¹¹⁹⁵
Denk niet dat ooyt myn hart voor 't noodlot schrik of buk:
Maar 'k ys voor het gevaar waar in g' u gaat begeeven,
Myn ziel is al te veel verbonden aan uw leven
Om niet te schrikken voor 't gevegt, het geen uw hand
1200 Gaat zoeken, voor uw roem, en voor uw Vaderland!
Denk dat myn hart u heeft, boven 't heel Oost, verkoren,
En zo ik u verlies, dat 'k alles heb verloren!
Maar neen, Hassan, ik voel ik heb alreeds berouw
Dat ik uw heb getoond dees zwakheid van een Vrouw:
1205 Gaat daar de eer u roept, myn hart durft u vermaanen,
Om uwe plicht te doen, in weerwil van myn traanen!

HASSAN

- Wat ook in dit gevecht my overkomen mag
Ik denk dat ik beleef myn glory-rykste dag!
Wie zou Hassans geluk op heden niet benyden,
1210 Die voor syn Vaderland, voor eer, voor u, gaat stryden!
Die zo hy leefd, alhier aan Fathema behaagd,
En door Fathema's mond zal, stervend, zyn beklagd!
Maar zo 'er is een ramp die Hassan kan doen beeven,

1188 *Gelyk*: evenals

nog maat nog paal: geen enkele beperking

1190 *minlyk*: liefallig

1195 De komma achter *my* is klaarblijkelijk bedoeld om dat woord te beklemtonen.

- Of hem de minste vrees inboezemd voor syn leeven,¹²¹⁴
 1215 Is het alleen het Lot het geen Fathema wagt,
 Zo d' overwinning hier zig voegde by Neêrlands magt,¹²¹⁶
 En dat Batavia mogt zien, in hare wallen¹²¹⁷
 Het edelst bloed van 't Oost voor haare hoogmoed vallen!¹²¹⁸

FATHEMA

- De zee, door een Orcaan verheven hemel-hoog,
 1220 Zal gansch Borneo eer ontrukken aan het oog,
 Het Campher-ryk gebergt' met zig in d' afgrond woelen,¹²²¹
 En Sincapoera's Straat Celebes kust bespoelen,¹²²²
 Eer dat myn hart syn haat voor Nederland verliest!
 Of dat Fathema ooyt een and'ren man verkiest!
 1225 En zo een teed're zorg voor my en myn belangen,
 Tot midden in den Stryd, uw hart nog kan omvangen;
 Zo gy in 't heetst gevaar, nog aan Fathema denkt,
 En vreest dat eenig ramp ooyt hare glory krenkt,¹²²⁸
 Vertrek gerust, Hassan, uw hart kan zig vertrouwen¹²²⁹
 1230 Op d' onverschrokken moed der Maccassaarsche Vrouwen!
 Wat ook haar overkoemd, of hoe het Noodlot woed',
 Haar Cris draagd altyd zorg voor d' eere van haar bloed!¹²³²

1214 *de minste vrees*: enige vrees, hoe klein ook

1216 Als het Nederlandse leger de overwinning behaalt

1217 Zie de aant. bij vs. 45-48.

1218 *Het edelst bloed van 't Oost*: Fathema voor haare hoogmoed: overwonnen door haar (d.i. Batavia's) hoogmoed

1221 *Het Campher-ryk gebergt'*: Borneo. Van dit eiland kwam de Baroskamfer, geen echte kamfer, maar erop lijkend; ze werd gekristalliseerd in de holte van oude bomen aangetroffen.

1222 Achter *Straat* denke men *zal eer*.

Sincapoera's Straat: Straat Singapore tussen Malakka en de Riouw-eilanden

1228 *glory*: eer

1229 *zig vertrouwen*: zich verlaten

1232 Prospectief aspect!

Vyfde bedryf

Eerste toneel

FATHEMA

NEen Hassan, Fathema zal nimmer ondervinden

Dat my Batavia in keetenen zal binden,

1235 Of haar Barbaarsche Raad my immermeer zal zien.¹²³⁵

Wagten na haar besluit, buygen voor haar gebiën.¹²³⁶

Het Oost 't geen in myn Huis gekend heeft zo veel Thronen

Zal aan Fathema nooit een laagheid zien betonen.¹²³⁸

En zo des Hemels wil, en 't Goddelyk Besluit,

1240 Op 't onherroepelykst tegen myn Huys geuit,

De laatste druppel bloed wil uit myn boesem haalen,

Fathema zal ten minst met eer ten grave daalen!

Ten grave! wie belooft aan Fathema dat lot!

Wie weet, of niet haar romp, tot Nederlanders spot,

1245 Onwaardiglyk ontbloot, gesleept langs deeze stranden,

Het lot zal vinden van haar Moeders ingewanden!¹²⁴⁶

En dit is 't geen alhier, in hare jeugd, verwacht

De laatste, uit een Bloed in 't Oost zo hoog geacht,¹²⁴⁸

En die om hare wieg zag blinken veel meer Kroonen

1250 Als 't bloeiend' Asien op iemands hoofd kan toonen!

+ Zie eerst het *Naricht*, sub 4.

1235 *Raad*: Raad van Indië

1236 *Wagten na*: zich onderwerpen aan, letten op

1238 Zal nooit zien, dat Fathema iets laags of smadelijks wordt aangedaan. Vermoedelijk hebben we hier een geval van onduidelijk taalgebruik. De 2de druk heeft nl.: *Het Oost zal d' Erfgenaam van twintig eed'le Thronen, Onwaardig haar Geslacht, geen laagheid zien betoonen*. Ook hier is niet uit te maken of *Erfgenaam* onderwerp is van *betoonen* dan wel meewerkend voorwerp.

1246 Zie *Voorbericht*, reg. 16-18, en vs. 272.

1248 *Bloed*: geslacht

- Zwyg, myne tranen, zwyg, 't is tyd dat gy verdwynd,
 Dat wraak, dat bitt're haat, alleen voor my verschynd.¹²⁵²
 Batavia! die weêr, misschien, u gaat verblyden,
 De Hemel geev' aan u, 't geen gy my hebt doen lyden!
 1255 ô Moorders van myn Huys, en Rovers van myn goed,
 Dat uw kroost voor myn oog verstikk' in 't Ouders bloed!
 Dat d' Ouders mogen zien, in hunne laatste uren
 De kop der zuigeling verpletterd aan de muuren!¹²⁵⁸
 Dat het Oost te gelyk op uw wal mag zien staan,¹²⁵⁹
 1260 D' Arabiër, Cingalees, en trouwloos Ternataan!¹²⁶⁰
 Of, op dat uwe schand' in eeuwigheid mag weesen,
 Dat uw verwoesting zy 't werk der laffe Chineesen!¹²⁶²
 Maar 't donderend gedruis dat men gestadig hoord,
 Toond dat het strand nog niet verzadigd is van moord:
 1265 Ibrahims ouderdom schynd hem te doen vergeeten,
 Hoe veel belang ik heb den staat der stryd te weeten.¹²⁶⁶

Tweede toneel

FATHEMA. IBRAHIM.

FATHEMA

IMan, gy kooft weêrom? wat brengt gy my voor troost
 Voor Bantam, Fathema, Agon, en 't gansche Oost?

IBRAHIM

Zo ras ik op het hoogst van de muur ben gekomen,

1252 *alleen* is een bepaling bij *wraak* en *haat*.

1258 Remiscentie aan Psalm 137 vs. 9 en Jesaja 13 vs. 16.

1259 Wij zouden achter deze regel geen komma plaatsen.

1260 *Arabiër*: Ook in Arabië bezat de Compagnie vestigingen, o.a. Mascate. In 1616 leerde Pieter van den Broecke in Mokka, aan de Rode Zee in Jemen gelegen, de koffie kennen, die in 1663 naar Nederland kwam en spoedig populair werd.

Cingalees: bewoner van Ceylon.

trouwloos Ternataan: Ternate was in de tijd van Speelmans optreden tegen Makassar een bondgenoot van de Compagnie.

1262 *laffe Chineesen*: Men had in Van Haren's tijd geen hoge dunk van de Chinezen; zij werden beschouwd als laffe 'vagebonden'. In 1740 had te Batavia de Chinezenmoord plaats waartegen Willem van Haren in een gedicht fel protesteerde.

1266 *den staat der stryd*: de gevechtssituatie

- 1270 Heb ik aan alle kant beweegingen vernomen.¹²⁷⁰
 De zee, de vloot, de wal, het strand, en alles leefd,
 Wyl d' Engel van de Dood boven de hoofden zweefd.¹²⁷²
 'k Zie 't leger in de boots langzaam na d' oever trekken,
 Daar 't geschut van de Vloot de landing zoekt te dekken,¹²⁷⁴
- 1275 Haar Vaandelen om hoog, uitwaaijend' in de lucht,
 Tonen de teekenen waar onder Indien zucht.
 Men ziet in 't middelpunt de stille Europeanen,
 En aan weêrzy van haar de schreeuwend' Indianen,¹²⁷⁸
 Lafharte slaven, die, geleid door Nederland,
- 1280 Europa's keetenen sleepen op Java's strand!
 De fiere Battaillons, verdeeld in Neêrlands booten,
 Springen vol moed aan Land, en zyn aanstons geslooten,¹²⁸²
 En 't rollend vuur, dat aan de rechterhand begint,¹²⁸³
 Spreyd de dood voor zig uit, wyl 't Battaillon grond wint.
- 1285 Het goud, waar meede wy ons waapenen bezetten,¹²⁸⁵
 Wykt voor Europa's lood en staale Bajonnetten!
 Het goud is voor die geen die 't yzer best regeerd,¹²⁸⁷
 En 't yzer van Euroop' heeft Indien overheerd¹²⁸⁸
 Wat d' Inlander zig mag van moed en tal beloven,¹²⁸⁹
- 1290 De Krygskund' van Euroop' gaat d' onze ver te boven;
 En 'k vrees, dat Agon weêr ziet in het grootst gevaar,¹²⁹¹
 De Scepter, die syn moed, hem gaf voor vyftig jaar.

FATHEMA

Wat doet Hassan?

IBRAHIM

Hassan, aan 't hoofd van syn Javaanen,

- 1270 *vernomen*: waargenomen
 1272 *Wyl*: terwijl; zo ook vs. 1284
 1274 *Daar*: op de plaats waar; of: terwijl
 1278 *Indianen*: inwoners van Indië. In het Compagniesleger vechten dus ook Indische krijgslui mee.
 1282 *aanstons*: terstond. Men vocht in gesloten gelederen.
 1283 *rollend vuur*: als onweer klinkend geluid van het vuren
 1285 Vgl. vs. 1167.
 1287 *best*: het best; *regeerd*: hanteert
 1288 *overheerd*: overweldigd
 1289 *tal*: aantal; *zig mag beloven*: moge verwachten
 1291 *in ... gevaar*: ernstig bedreigd.

- Is d' enigst' die het spits bied aan d' Europeanen.¹²⁹⁴
 1295 En 't zy dat hy aantast', of wel, doê tegenweer,¹²⁹⁵
 D' Aigret van syn Tulband blyft op de weg van d' Eer.¹²⁹⁶
 Syn arm werpt in het stof de Maccassaarsche benden,
 Die buiten Nederland, geen overwinnaar kenden,¹²⁹⁸
 D' Ambonees wenscht te zyn op 't Nagelryke strand,¹²⁹⁹
 1300 De Timorees ontvlucht, tot in de zee, syn hand!
 Agon voeld d' ouderdom, en dat ons laatste jaaren¹³⁰¹
 Gemaakt zyn voor de rust, en niet voor krygsgevaaren;
 Men ziet syn oog, syn geest, syn hart, syn moed, die leefd,
 Maar men ziet ook de Cris die in syn handen beefd.
 1305 Sinan keerd 's Vyands staal met zorg voor Agon's leven,
 Gereed all' ogenblik 't syne daar voor te geven.

FATHEMA

- Hassan, ik koom! 't is tyd dat ik my by u voeg,
 Wat wil men? dat zig hier Fathema vergenoeg'
 Om Bantam's ongeluk, en 't hare te beklagen,
 1310 Wyl gy zyt blootgesteld aan 't Noodlots felste slaagen!¹³¹⁰
 Neen, neen! 'k wil aan uw zy met de Cris in de hand,
 Vechten voor uw behoud en voor uw Vaderland;
 Uw dapperheid, en die van Agon, eevenaaren,
 De vrouwen van myn Land weeten van geen gevaaren!
 1315 Myn Moeder heeft wel eêr, in diergelyke nood,
 Verkreegen op ons strand, een glory-ryke dood;
 Zo 'k van myn Ouders heb geen Ryken mogen erven,
 Ik heb van haar geleerd om zonder vrees te sterven!
 'k Wil tonen dat ik ben van 't Maccassaarsche bloed,
 1320 En dat Europa schrikk' en beeve voor myn moed!¹³²⁰
 Kom Iman, 't is geen tyd om langer hier te spreken,
 Ik wil myn Ouders dood, ik wil gansch Indien, wreeken!

1294 *het spits bied aan*: zich met kracht verzet tegen

1295 *aantast'*: aanvalt

doê tegenweer: in het defensief is

1296 *Aigret*: pluim

1298 *buiten*: behalve, afgezien van

1299 *'t Nagelryke strand*: Ambon. De Molukken waren het centrum van de kruidnagelcultuur.

1301 Zie de aant. bij vs. 45-48.

1310 *Wyl*: terwijl

1320 *En dat*: En ik wens dat

Hoe ver het leger ook mag weesen van de wal,
'k Ben zeker dat myn hart Hassan wel vinden zal!

IBRAHIM

1325 Camoeni, die na my is op de wal gebleeven,
En die ik komen zie, zal tyding kunnen geeven,
Wat daar na myn vertrek meer voorgevallen is.

FATHEMA

Helaas! haar weesen toond de droefste ontsteltenis!¹³²⁸

Derde toneel

CAMOENI. FATHEMA. IBRAHIM.

FATHEMA

ACh, ik kan in uw oog en in uw traanen leesen,
1330 Het geen Fathema's hart voor Hassan heeft te vreesen!

CAMOENI

Hassan leeft, Hassan stryd: Agon is zwaar gewond.
Verwagt het gruwelykst verhaal uit myne mond!
Ons leger van het strand tot aan de muur gedreeven,
Scheen op 't gezicht der Stad, te krygen een nieuw leeven,¹³³⁴
1335 Sy zien haar Vrouwen en haar kind'ren, op de wal,
Aanroepen met gehuil den Meester van 't Heel-al,¹³³⁶
De wanhoop geeft haar moed, en dubblende haar krachten
Deed na het Strand te rug deinzen Europa's machten,
Als schielyk by de Poort zig heft een groot gerucht,¹³³⁹
1340 't Welk duizend Stemmen doen weergalmen in de lucht,
Men roept Abdul is daar, Abdul kooft zig vertonen,¹³⁴⁰⁻¹³⁴¹

1328 *haar weesen*: de uitdrukking van haar gelaat

1334 *op 't gezicht*: bij het zien

1336 *met gehuil*: luid klagend

1339 *gerucht*: rumoer

1340-1341 Wij zouden aan het eind van vs. 1340 een punt of kommapunt gebruiken en achter *roept* in vs. 1341 een dubbelpunt plaatsen.

- Om in het Neêrlands bloed syn misdaad te verschonen!¹³⁴²
 Agon, die eerst syn komst, niet zonder reden, schroomt,¹³⁴³
 Is Vader, en meend ook dat Abdul helpen koomt:
 1345 Hy toond hem Hassan aan, hy zegt, *ziet uwen Broeder,*
En weest, gelyk als hy, uw Huys en Vaders hoeder!
 't Ontsnapt gedrocht spoeyd aan, en eer hy iets antwoord,¹³⁴⁷
 Is door syn Helsche hand syn Vader reeds vermoord!
Gaat, zegd hy, daar Hassan ook binnen kort zal wonen,
 1350 *En leer om Hassan my tot voorbeeld aan te toonen!*
 Hy beeft nochtans op 't zien van syn Vaders kwetzuur,
 En God, die hem verlaat, laat hem nog de Natuur:¹³⁵²
 De wroeging van 't Gemoed verslapt alreeds de handen,
 En in't vertwyffeld oog schynd reeds Gods wraak te branden,
 1355 Een ieder is verstomd, daar ryst een stilt' rondsom,¹³⁵⁵
 En Neêrlands Grenadiers wenden haar oogen om,¹³⁵⁶
 Die mannen, die de zee, 't vuur, de dood, daag'lyks tergen,
 By beiren opgevoed in 't Noordens woeste bergen,¹³⁵⁸
 Die mannen yzen zelfs van zulk een gruweldaad!
 1360 En 't is of haare woed' een ogenblik stil staat.
 Sinan, wiens eerste zorg is Agon t' onderschragen,¹³⁶¹
 Neemd die tyd om Agon in de stad te doen dragen:¹³⁶²
 En de Javaan verwoed, tot dekking van syn Heer,
 Werpt zig de borst voor uit, in Neêrlands moord-geweer:¹³⁶⁴
 1365 De wanorder en schrik spreid zig in ons geleeden,¹³⁶⁵
 En Hassan ziet zig ras met syn volk afgesneeden!
 Hy wykt, maar stap voor stap, schoon stadiglyk gestoord,¹³⁶⁷
 En moet nu reeds al zyn tot digt by de Landpoort.

1342 *te verschonen*: uit te wissen

1343 *schroomt*: vreest

1347 *Ontsnapt*: nl. uit zijn arrest; *spoeyd aan*: nadert met haast

1352 *Natuur*: de natuurlijke gevoelens. Zie de aant. bij vs. 86.

1355 *ryst*: ontstaat

1356 *Grenadiers*: soldaten die handgranaten werpen

1358 *beiren*: beren. De regel is een toespeling op de overwintering op Nova-Zembla (1596/97) en vormt een gebruikelijke omschrijving voor: wild, ruw en onbeschaafd.

1361 *onderschragen*: ondersteunen

1362 *die tyd*: nl. de tijd gedurende welke het gevecht stilstaat

1364 *geweer*: wapen (nog niet verengd tot de huidige betekenis)

1365 *wanorder*: wanorde

geleeden: gelederen

1367 *schoon stadiglyk gestoord*: ofschoon hij voortdurend aangevallen wordt

FATHEMA

- ô God, zyn 'er by u dan zekere geslachten,
 1370 Tegen welk' uwe toorn zig nimmer kan verzachten!
 Of hebt gy 't Aardryk, met haar' Schepzels zonder tal,
 Overgegeeven aan een blind en woest geval!¹³⁷²
 Waar is uw wysheid, zo de allersnoodste menschen
 Altyd in zeegepraal, genieten hare wenschen!
 1375 Wat toevlugt is op Aard' voor 't onderdrukte hart,
 Zo de Rechtvaardige beproeft de grootste smart!¹³⁷⁶
 Waar toe diend Agon nu die wolke van getuigen,¹³⁷⁷
 Dat syn Hand nimmermeer het Recht alhier deed buigen?
 Dat hy 't goud van syn schat, de luyster van syn Throon,
 1380 Deed dienen tot de Deugds, en tot de Godvruchts, loon!¹³⁸⁰

IBRAHIM

- Mevrouw, 't is niet aan ons Gods wysheid te bepalen,
 Nog uit het geen wy zien, haar' reedenen te haalen.¹³⁸²
 Zoo gy dikwyls op Aard' vertrappen ziet de deugd,
 En d' Onrechtvaardige verzadigd in de vreugd,¹³⁸⁴
 1385 Vertrouw u op de zorg van 't eeuwig Opperweesen,¹³⁸⁵
 Is alles nu niet wel, alles zal eens wel weesen.¹³⁸⁶

FATHEMA

De misdaad onderwyl gaat op de Aarde voort,
 Verdrukt d' onnozele, begunstigd Vadermoord!¹³⁸⁸
 De deugdzaam' Agons bloed bevogtigd Java's Stranden,

1372 *geval*: noodlot

1376 *beproeft*: ondervindt

1377 *wolke van getuigen*: Bijbelse uitdrukking (Hebreeën 12 vs. 1). De regel betekent: Wat baat het Agon nu, dat velen van hem getuigen...

1380 *tot de Deugds ... loon*: tot beloning van deugd en godsvrucht

1382 Noch uit wat wij waarnemen de motieven van Gods wijsheid af te leiden

1384 *ziet* in de vorige regel is ook de persoonsvorm van dit vers. Bij de huidige interpunctiepraktijk zou de kommapunt aan het eind van de regel een komma zijn, de komma aan het eind van vs. 1385 een dubbelpunt.

1385 *op*: toe aan

1386 *nu*: in de tijd; *eens*: in de eeuwigheid

wel: goed, rechtvaardig, volkomen

1388 *d'onnozele*: de onschuldige

- 1390 Wyl 't geweld syn Paleys en Bantam gaat verbranden!¹³⁹⁰
 Maar neen, 't is nog geen tyd dat men voor Bantam beeft,
 Wyl Hassans hand nog stryd, wyl Hassans hart nog leeft¹³⁹²
 't Maleysche bloed is niet gewoon ligt te bezwyken,
 Nog het gevaar, alleen om 't leven, te ontwyken;¹³⁹⁴
- 1395 De Vyand kent Hassan nog niet, en syne moed
 Neemd weêr maatregelen ten koste van haar bloed!¹³⁹⁶
 Agon selv', schoon gekwetst, Agon is nog te vreesen,
 En kan nog door syn raad aan Bantam nuttig weesen.

CAMOENI

- Ik heb Agon gezien, Agon is buiten staat
- 1400 Om hier te kunnen zyn van nut met daad of raad:
 Syn ziel all' ogenblik schynd 't lighaam te begeeven,¹⁴⁰¹
 Agon verwacht de dood, maar wagt die zonder beeven;
 Schoon men de bleekste kleur op 't aangezicht ziet staan,
 De stille rust van 't hart, en d' oogen, toonen aan
- 1405 Dat Godvrucht en de Deugd by 't einde van het leeven
 Meer troost, als al het goud van Indien, kunnen geeven!
 Maar wat zoekt Sadi hier? wat maakt hem zo verbaast?¹⁴⁰⁷
 Of brengd hem herwaarts aan met zulken snelle haast?

Vierde toneel

CAMOENI. FATHEMA. IBRAHIM. SADI.

SADI

- H**Assan door de Vyand na de Landpoort gedreeven,
 1410 Heeft in de grootste spoed dees' letteren geschreeven.
 Mevrouw, zo gy d' inhoud van deese brief verkiest,¹⁴¹¹
 Is 't nodig dat gy hier geen ogenblik verliest.

1390 *Wyl*: terwijl

1392 *Wyl*: aangezien

1394 *Nog*: noch; *om*: tot behoud van

1396 *ten koste van haar bloed*: nl. het bloed van de vijanden; *haar* (= hun) op grond van de collectieve betekenis van *De Vyand*.

1401 *begeeven*: verlaten

1407 *verbaast*: ontsteld

1411 *zo ... verkiest*: als gij gevolg wilt geven aan de inhoud van deze brief

FATHEMA, leest

*Fathema, volg Sadi, door my daar toe verkoren,
Alles is hier voor ons, behalven d' Eer, verloren!*

- 1415 Kom aan, wys my de weg: in dese bitt're nood¹⁴¹⁵
Het geen ik 't minste vrees, Hassan, is myne dood!

Vyfde toneel**IBRAHIM**

ZO schielyk vallen dan, ô Hemel, uwe slagen!

Wie dacht als 't morgenlicht heeden begon te dagen,
Als d' eerste Sonne-straal op onse kimmen scheen,

- 1420 Dat Agon en syn macht nog voor de nagt verdween!
Goede Voorzienigheid! ô Wysheid hoog verheeven!
Welk ons die blindheid van 't toekomend' hebt gegeven,¹⁴²²
Op dat een ieder hier, vervull', terwyl hy leeft,
De Kring, die uwe hand voor hem getrokken heeft,¹⁴²⁴

- 1425 Hier door is aan de mensch, in alle noodlots Staaten¹⁴²⁵
Tot midden in de vrees, ten minsten hoop gelaaten;
Hoop, die als alle troost voor 't Sterv'lings oog verdwynd,
Altyd van verr' aan 't hart nog flinkerend' verschynd!
En wie zou zonder dat verdragen d' ongelukken

- 1430 Waar onder uwe hand den mensch doet nederbukken!¹⁴³⁰
Zo de benauwde ziel, op uw Goedheid gevest,¹⁴³¹
Niet hoopte, dat al 't geen Gy doet, is voor ons best!

Wat ysselyk gekerm! is de Stad reeds genomen?

Helaas! het is Agon, dien men van ver ziet komen!

- 1435 Ik hoor de stem van 't Volk, ik hoor haar droef geklag;
Syn komst in syn Paleys, altyd, tot deezen dag,
Verzeld door 't bly geroep van juicchend' onderdaanen,
Is nu vooruit gegaan door haar opregte traanen!¹⁴³⁸

1415 *in dese bitt're nood* is een vooropgeplaatste bepaling, thuishorend in de bijzin: *Het geen ik 't minste vrees.*

1422 Die ons niet vergunt in de toekomst te kijken

1424 *De Kring*: de (levens)cirkel

1425 *Hier door*: nl. door de *blindheid* uit vs. 1422; *noodlots Staaten*: omstandigheden van het lot

1430 Wij zouden aan het einde van deze regel een komma gebruiken.

1431 *op ... gevest*: vast overtuigd van uw goedheid

1438 *Is*: wordt; *vooruit*: vooraf

Sesde toneel*IBRAHIM. AGON. SINAN.***IBRAHIM****O** Glory van het Oost! ô Vorst na ieders Wensch!

- 1440 Altyd de toevlucht van elk ongelukkig mensch;¹⁴⁴⁰
 Die nooyt als tot het goed' hebt gebruikt uw vermogen;¹⁴⁴¹
 ô Agon! in welk' staat beschouwen u myn oogen!

AGON

- Gy ziet dat ik het lot der menschlykheid beërf¹⁴⁴³
 En wyl ik heb geleefd, is 't billyk dat ik sterf:
 1445 Gelukkig, dat ik voel, hoe dat, in alle Staaten,¹⁴⁴⁵
 Die zonder misdaad leeft, kan 't licht gerust verlaten.¹⁴⁴⁶
 Ik wenschte dat myn dood kwam van een and're hand,¹⁴⁴⁷
 Maar Gods raad en syn weg zyn boven ons verstand.
 Is Fathema nog hier?

IBRAHIM

- Hassan heeft haar geschreeven
 1450 Om op het spoedigste zig by hem te begeeven.

AGON, aan Sinan

Hebt gy antwoord gehad?

SINAN

- 'k Heb van dezelve man¹⁴⁵¹
 Die ik had op uw last gezonden aan Hassan,

- 1440 De bijna sentimentele woorden van Ibrahim tot Agon weerspiegelen een opvatting van de monarchie waaraan het oosterse absolutisme nooit beantwoord heeft. Het hele portret van Agon is geschilderd naar het ideaal van het Europese verlichte despotisme van de achttiende eeuw.
- 1441 *vermogen*: macht
 1443 *ik ... beërf*: mij het lot treft dat aan het mens zijn beschoren is
 1445 *Staaten*: omstandigheden, rangen
 1446 *licht*: levenslicht, leven
gerust: met een rustig geweten
 1447 *kam ... hand*: veroorzaakt was door een ander (dan mijn zoon)
 1451 *dezelve*: dezelfde

- Gehoord, dat uwe Soon, schoon tegen syn genoegen,¹⁴⁵³
 Zig nogtans na uw wil, en welbehaag zal voegen,¹⁴⁵⁴
 1455 En in Tartassa's wal, en door 't geheele Oost,
 In d' allerbloedigst' wraak, zal zoeken syne troost,¹⁴⁵⁶
 Zo ras Fathema maar by hem zal zyn gekomen,
 Zal, hoewel met gevaar, d' aftocht zyn ondernomen.

AGON

- Sinan, wyl Agons lot, en 't eeuwige Besluit
 1460 Niet toelaat dat Hassan syns Vaders oogen sluit,
 Breng over aan myn Soon ten minst' de laaste woorden
 Die Ibrahim en gy uit myne mond aanhoorden.
 Zeg hem, dat ik, als hy, ben vluchtende geweest;
 Maar dan nog evenwel, by myn Vyand gevreesd,¹⁴⁶³⁻¹⁴⁶⁴
 1465 Dat hy, gelyk als ik, weer tot den Throon verheeven,
 Het voorbeeld volgen durv' dat ik hem heb gegeven;
 Dat ik alleen in 't Oost altyd heb vry geleefd,
 En voor Batavia, en haar Raad, nooyt gebeeft;
 Die Raad, die dertig jaar inspannend' haare zinnen,¹⁴⁶⁹
 1470 My door een Vadermoord alleen kond' overwinnen!
 Zeg hem, dat Abduls macht alreeds staat op haar val,¹⁴⁷¹
 En dat syn' eerste straf van Neêrland komen zal,
 Dat haar veragting 't eerst' zal zyn, dat hem zal toonen¹⁴⁷³
 Hoe Hemel en hoe Aard' de Vadermoorders lonen!
 1475 Dat Nederlands Gebied misschien niet lang van duur,¹⁴⁷⁵
 En reeds een ander Volk ... wie stoord myn laaste uur?
 Welk' schreyend Vrouw kooft hier zo schielyk ingeloopt?
 't Is Camoeni! ô God, ik heb niets meer te hoopen!

1453 *genoegen*: zin1454 *welbehaag*: believen

1456 Wij zouden aan het eind van de regel een punt gebruiken.

1463-1464 Zie eveneens het *Voorbericht* regel 4-10.1464 *dan nog evenwel*: niettemin1469 *die ... inspannend' haare zinnen*: die, hoewel hij dertig jaar zijn uiterste best deed1471 *staat op haar val*: op het punt staat te verdwijnen1473 *haar*: hun (op grond van de collectieve betekenis van *Neêrland*)1475 *Gebied*: heerschappij

*Sevende toneel**IBRAHIM. AGON. SINAN. CAMOENI.*

AGON

CAmoeni, waar 's Hassan?

CAMOENI

ô schrikkelyke slag

- 1480 ô Hemel! hoe veel ramp verzameld deeze dag!
 Na dat wy onse weg van hier hadden genomen,
 En met Sadi tot aan de wal waren gekomen,
 Brengd ons een donk're gang tot in de drooge gracht,
 Alwaar Sadi ons zegt dat Hassan na ons wacht,¹⁴⁸⁴
- 1485 Fathema spoeyd haar gang, en met verhaaste schreeden¹⁴⁸⁵
 Weêr uit de duisternis tot in het licht getreeden
 Is 't eerst, het geen het licht voor ons oog schynen doet¹⁴⁸⁷
 Hassan, verraên, vermoord, en zwemmend' in syn bloed!
 Ik schreeuw! Fathema zwygd: men merkt alleen haar ogen
- 1490 Dan woedend zien om hoog, dan na Hassan gebogen:
 Steenwyk treed na haar toe, die stoute Europeaan¹⁴⁹¹
 Is d' eenigst die syn hand aan Fathema durft slaan!
 Haar Cris is in syn hart, snel als Gods blixemstraalen
 Zomtyds op 't schuldig hoofd der sterv'ling nederdaalen
- 1495 En 't zelve moordgeweer, gedreven door haar moed,¹⁴⁹⁵
 Brengd in haar borst het staal, besmet met Hollands bloed!
Hassan ik heb ten minst, zegd sy, uw dood gewrooken,
En hem gestraft die hier de tweedracht heeft ontstookten,
Myn stervend' hartzeer is dat ik dees' giftig dolk¹⁴⁹⁹
- 1500 *Niet heb geduwd in 't hart van 't gansche Neêrlands Volk!*
 Men ziets' in 't vallen zelv' haar Cris na 't Oosten neigen,¹⁵⁰¹
 En 't stervend oog schynd nog Batavia te dreigen!

1484 Waar, naar Sadi ons meedeelt, Hassan op ons wacht.

1485 *spoeyd haar gang*: verhaast haar schreden1487 *schynen*: (hier:) zichtbaar worden1491 *stoute*: vermetele1495 *moordgeweer*: moordwapen1499 *stervend' hartzeer*: smart bij het sterven1501 *in 't vallen zelv'*: juist bij het neervallen*neigen*: wenden, richten

AGON

ô Hassan! Fathema myn Dogter! ô myn Soon
 Uw bloed, een Vadermoord geeft Abdul dan myn Throon!

- 1505 ô Beide hier op Aard' myn waardst' en laaste panden,
 Ik ben nu los gemaakt van alle Aardsche banden!
 Fathema, Indiens Kust verdiend' uw deugden niet;
 Nog Java om te staan onder Hassans gebiedt!¹⁵⁰⁸
 De Deugd en Dapperheid zyn uit het Oost gebannen,
 1510 En 'k laat het laffe Oost ten prooy aan syn Tyrannen!

Hy Sterft.

1508 Nog: noch

Naricht

[1] *Men heeft gemeend tot meerder verstaanbaarheid hier te moeten doen aanmerken¹*

[2] *1. Dat by de opening van het derde Bedryf Agon gezeeten is op een*
 [3] *Throon drie of vier trappen verheven, hebbende aan syn regterhand*
 [4] *naast den Throon staan Sinan, en aan de linkerhand de Iman Ibrahim*
 [5] *met de Alcoran in de beide handen voor de borst: dat voor Sinan*
 [6] *eenigzins regts afzit Abdul op een armstoel, en op gelyke wys*
 [7] *Hassan links af voor Ibrahim. Dat voor Abdul en Hassan, aan*
 [8] *weêrkant voor ieder, langs het Toneel zitten ses Javaansche Grooten.*
 [9] *Dat het midden van het Toneel voor de Throon is bezet met drie*
 [10] *tafels, die ter rechter en linker zyde elk met een tapyt bekleed en boven*
 [11] *op ieder een kussen waar op een Kroon en Scepter legd. Dat de¹¹*
 [12] *middelste tafel ook bekleed en met een kussen voorzien is, waar op de*
 [13] *Iman de Alcoran open legt terwyl Agon deze woorden zegt, Iman leg*
 [14] *daar het boek, &c. Dat de beide Princen opstaan en zig elk by een*
 [15] *van de tafels aan haar zyde vervoegen wanneer Agon zegt, Treed*
 [16] *nader myne Soons, &c.*

[17] *2. Dat Abdul wanneer hy zegd, En ik zal eerst..., syne Cris wil*
 [18] *uittrekken en reeds half uit heeft, wanneer Sinan die dit ziet syn Cris¹⁸*
 [19] *schielyk uittrekt en boven 't hart van Abdul houd met die woorden,*
 [20] *hou op! dat de twaalf Javanen in dit oogenblik ook opstaande haare*
 [21] *Crissen uittrekken en om hoog houden met de oogen op Agon, die ter*
 [22] *zelve tyd, bevreesd voor Abdul, uitroept, Sinan het is myn Soon!*
 [23] *Hassan slaat de hand aan de Cris, maar blyft stil staan zonder die*
 [24] *uit te trekken. Een verstandige Leeser begrypt ligt dat het natuurlyke*

1 *Men heeft:* (bescheidenheidsvorm voor:) Ik heb; *aanmerken:* opmerken

11 *legd:* ligt

18 *uittrekken:* nl. uit de schede

[25] *in deezen afhangd van de levendigheit van alle die beweegingen te*
 [26] *gelyk: als meede dat na 't vertrek van de Javanen Agon afklimd van*
 [27] *de Throon: die weder weg genomen word tusschen 't derde en vierde*
 [28] *Bedryf.*

[29] *3. Dat geduurende de alleenspraak van Fathema in het tweede*
 [30] *Toneel van het vierde Bedryf twee armstoelen werden gezet, om dat*³⁰
 [31] *het derde Toneel zittende doorgaat. Saint Martin die aan de linker*
 [32] *hand zit, staat op zo als hy de woorden zegd, En Agon's wysheid*³²
 [33] *zal, &c., terwyl Agon alsdan aan de rechterhand aankoomt en blyft:*
 [34] *en dus Fathema gedurende het vierde Toneel in 't midden staat, en na*
 [35] *'t vertrek van Saint Martin en de inkomst van Hassan blyft.*

[36] *4. Dat Agon in het vyfde Bedryf dodelyk gekwetst inkomende ge-*³⁶
 [37] *durende de twee laatste Toneelen gezeeten is.*

30 *werden:* worden

32 *zo als:* op het moment dat

36 *vyfde:* De oorspronkelijke tekst heeft ten onrechte *derde*.